

The Greek Review of Social Research

Vol 60 (1986)

60

ΕΠΙΔΕΩΡΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

The Greek Review of Social Research

60
1986

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ
Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα:
αδιόφανεες, ερωτήματα, απαντήσεις

ΛΙΛΑ ΛΕΟΝΤΙΔΟΥ
Αναζητώντας τη χαμένη εργασία:
η κοινωνιολογία των πόλεων στη μεταπολεμική Ελλάδα

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ
Η πόλη και οι σχέσεις πόλης - υπαίθρου
κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας

ΘΩΜΑΣ ΜΑΛΟΥΤΑΣ
Ανάγκες στέγασης
Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις και υποθέσεις για
διερεύνηση του θέματος στις ελληνικές συνθήκες

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Π. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ
Η κοινωνική διάσταση της παιδείας

Θ. ΒΑΚΑΛΙΟΣ
Ιδεολογία και ταξική συνείδηση

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΠΕΤΑΝΓΙΑΝΝΗΣ
The Political Dilemmas of Military
Regimes [Βιβλιοκρισία]

ΕΚΔΟΣΗ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Αναζητώντας τη χαμένη εργασία: η
κοινωνιολογία των πόλεων στη μεταπολεμική
Ελλάδα

Λίλα Λεοντίδου

doi: [10.12681/grsr.905](https://doi.org/10.12681/grsr.905)

Copyright © 1986, Λίλα Λεοντίδου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Λεοντίδου Λ. (1986). Αναζητώντας τη χαμένη εργασία: η κοινωνιολογία των πόλεων στη μεταπολεμική Ελλάδα. *The Greek Review of Social Research*, 60, 72–109. <https://doi.org/10.12681/grsr.905>

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΗ ΧΑΜΕΝΗ ΕΡΓΑΣΙΑ:
Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

«Οι περισσότερες ιστορικές μελέτες για τις πόλεις και τους κατοίκους τους ήταν φανερά ανεπαρκείς, όχι μόνο γιατί τους έλειπε η ευρύτητα και η αναλυτική ισχύς που αναζητούσε ο Lampard, αλλά γιατί ασχολούνταν μόνο μ' ένα μικρό τμήμα του πληθυσμού —τα ορατά, ευκρινή στοιχεία της κοινότητας— αντί για τις μάζες των κοινών ανθρώπων. Η υπάρχουσα βιβλιογραφία βασιζόταν, κατά κανόνα, σε παραδοσιακές φιλολογικές πηγές, που ήταν κοινωνικά μονομερείς. Αποκάλυπτε σχετικά λίγα για την κοινωνική εμπειρία των απλών ανθρώπων, και όταν τους προσέγγιζε μιλούσε με τον τόνο μιας ορισμένης τάξης, και συνήθως αποκάλυπτε περισσότερα για τις αντιλήψεις αυτής της τάξης, παρά για τη ζωή στα κατώτερα σκαλοπάτια της κοινωνικής κλίμακας».¹

Έτσι έγραφε ο Thernstrom υποστηρίζοντας τη «νέα» αστική ιστορία, όταν οι μελέτες για τα λαϊκά στρώματα και την εργατική τάξη σπάνιζαν στην Αμερική — πέρα από μερικές εξαιρέσεις μελετών για τη μετανάστευση. Κι έτσι πρέπει μάλλον να εισάγουμε και την περίπτωση της Ελλάδας, όπου σε διαφορετική συγκυρία και για άλλους λόγους η Αστική Κοινωνιολογία,² ή η ευρύτερη της Κοινωνική Γεωγραφία, είναι ανύπαρκτες. Αυτό δεν είναι τυχαίο. Οι σχετικά «νεαρές» αυτές επιστήμες αναπτύχθηκαν στην Ευρώπη και την Αμερική τα χρόνια που η δικτατορία είχε παγώσει στον τόπο μας κάθε προβληματισμό. Μετά την πολιτικοποίηση στα Πανεπιστήμια από το 1968 και τις ευρύτερες κινητοποιήσεις στις πόλεις, ο δυτικός κόσμος αναζητούσε νέους

* Επίκουρη καθηγήτρια στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

1. Thernstrom (1971, 673, μετάφραση από τα αγγλικά).

2. Ο σκεπτικισμός του Castells (1968) για την ύπαρξη της Αστικής Κοινωνιολογίας ως ειδικού επιστημονικού πεδίου προκύπτει βασικά από την εποχή που γράφτηκε το άρθρο του: τότε μόλις άρχιζε ο θεωρητικός προβληματισμός που εμπλούτισε την Αστική Κοινωνιολογία.

τρόπους χειρισμού και ελέγχου των αστικών προβλημάτων, οι προγραμματιστές περνούσαν από τον Φυσικό στον Κοινωνικό Σχεδιασμό, και οι πανεπιστημιακές κοινότητες αναζητούσαν ερμηνείες των κοινωνικών κινήματων των λαϊκών και εργατικών στρωμάτων στις πόλεις.

Ακόμα και με τη ζημιά που προκάλεσε η δικτατορία όμως, το κενό έρευνας γύρω από τις μη-αγροτικές κοινωνικές τάξεις στη χώρα μας είναι εκπληκτικό. Το χωριό, οι μετανάστες, οι πρόσφυγες, αλλά ιδίως οι κυρίαρχες τάξεις και οι δομές εξουσίας, προσελκύουν δυσανάλογο ενδιαφέρον,³ σε αντίθεση με τον μεγάλο όγκο των «απλών ανθρώπων» των πόλεων. Η έννοια της ταξικής συγκρότησης απουσιάζει και από τις ελάχιστες μελέτες «Αστικής Κοινωνιολογίας», που είναι ουσιαστικά μόνο δημογραφικές.⁴ Η ένδεια κοινωνιολογικών μελετών του αστικού χώρου προδίδεται από την ίδια μας τη γλώσσα, που εξομοιώνει το «urban» με το «bourgeois» συνωθώντας τα σε μια μόνο λέξη: «αστικό».

Η προκαταρκτική ανάλυση που θα επιχειρήσουμε εδώ, δεν προσκρούει μόνο στην ένδεια των στοιχείων, ούτε στα μεγάλα θεωρητικά και εμπειρικά προβλήματα, που ακόμα αντιμετωπίζει η μαρξιστική κοινωνιολογία, αλλά και σε τρέχουσες απόψεις των Ελλήνων διανοουμένων ειδικότερα. Γιατί η απουσία θεωρητικής ενάργεια και εμπειρικής έρευνας καθόλου δεν εμπόδισε θεωρητικές συζητήσεις και ιδεολογήματα γύρω από τη φύση της ελληνικής

3. Η ελληνική κοινωνιολογική βιβλιογραφία μέχρι πρόσφατα, όπως παρουσιάζεται από τον Μουζέλη (1978, κεφ. 3), κυριαρχείται από μελέτες για την αγροτική κοινωνία και την εσωτερική μετανάστευση. Γύρω στα 1975 εμφανίστηκαν κάποιες νύξεις για τις κοινωνικές τάξεις των πόλεων στον Νικολινάκο (1975, 186-207), τον Φίλια (1975), τον Ροδάκη (1975), τον Μουζέλη (1978). Μετά από κάποιο διάστημα η διάχυτη πεποίθηση για την ελληνική «μικρομεσαία» κοινωνική δομή διατυπώνεται καθαρά από τον Καραμπελιά (1982) και πρόσφατα από τον Τσουκαλά (1984α), που ξεκίνησε ένα νέο γύρο προβληματισμού. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις οι συγγραφείς αναφέρονται και στα αστικά και στα αγροτικά στρώματα. Κοινωνιολογικές αναφορές στην υπόσταση των αστικών στρωμάτων μεταπολεμικά βρίσκουμε κυρίως σε μελέτες για το συνδικαλιστικό κίνημα (Φακιολάς, 1978· Κατσανέβας, 1981· Γεκίνης 1962· βλ. εδώ και υποσημ. 4).

4. Από τις καθαρά κοινωνιογεωγραφικές μελέτες, αυτή της Ν. Ιωνίας (Sandis, 1973) απλώς διαχωρίζει τους πρόσφυγες από τους μετανάστες, ενώ η επαγγελματική διάρθρωση μόλις που γίνεται. Όμοια, η μελέτη για τη Λάρισα (Τσουγιόπουλος, 1981) κατηγοριοποιεί με βάση το γόητρο και τα δημογραφικά χαρακτηριστικά. Ακόμα και η μελέτη του Burgel (1970/72), αν και είχε αντικείμενο τους εργαζόμενους στη μείζονα βιομηχανία της Αθήνας, αντιπαρέχει την ταξική συγκρότηση και καταλήγει σε ένα δημογραφικό/περιγραφικό συνονθύλευμα έγχρωμων (και μελετημένα δυσανάγνωστων) χαρτών, που μας πληροφορούν για το πώς μεταβαίνουν στη δουλειά ή αν κοιμούνται το μεσημέρι οι εργάτες στη μείζονα βιομηχανία. Αντίθετα, μελέτες που τυπικά δεν ανήκουν στο χώρο της «Αστικής Κοινωνιολογίας», όπως της Κασιμάτη (1980), με επίκεντρο την εργατική τάξη της Αθήνας, είναι πολύ πιο πληροφοριακές. Πιο πρόσφατα πάντως εμφανίζονται μελέτες που περιέχουν στοιχεία ταξικής συγκρότησης για την Αθήνα (π.χ. Λεοντίδου Εμμανουήλ, 1981· Παναζίδης κ.ά., 1984) και τη Θεσσαλονίκη (π.χ. Τσουλουβής κ.ά., 1981).

κοινωνικής δομής. Μας είναι οικεία τα στερεότυπα της «στρεβλής ανάπτυξης», της «ευκαιριακής απασχόλησης», της «κοινωνίας προσοδούχων», της «μικρομεσαίας δημοκρατίας», της «παρασιτικότητας». Στο θεωρητικό επίπεδο είναι σήμερα εδραιωμένη η αντίληψη για την αδιαφάνεια των μορφών απασχόλησης —τη ρευστότητα των κοινωνικών τάξεων— και επομένως τη δυσκολία εμπειρικής προσέγγισής τους, που φτάνει μέχρι μια ζωνρή απέχθεια για κάποια, υποτυπώδη έστω, ποσοτική διερεύνηση των μεταπολεμικών κοινωνικών μετασχηματισμών. Στο εμπειρικό επίπεδο συναντάμε μια σθεναρή αντίσταση στην αναθεώρηση συλλογικών πεποιθήσεων για τη «μικροαστική» δομή της ελληνικής κοινωνίας και για τον «παρασιτισμό» των μεγαλουπόλεων ως χώρων συγκέντρωσης «αντιπαραγωγικών» δραστηριοτήτων και κοινωνικών ομάδων.

Η διαδικασία βιομηχανικής ανάπτυξης και αναδιάρθρωσης έχει αποτελέσει τυπικό ερευνητικό υλικό για τους Έλληνες οικονομολόγους, αλλά έχει υποτιμηθεί από τους κοινωνικούς επιστήμονες. Η μεταπολεμική προλεταριοποίηση μας διέφυγε. Η παρούσα έρευνα σκοπεύει στην ανεύρεση της παραγωγικής εργασίας και στην παρακολούθηση της εξέλιξής της. Βασική υπόθεση, και τελικά συμπέρασμά της, είναι ότι η μεταπολεμική εκβιομηχάνιση, με αιχμή τη δεκαετία του 1960, διέρρηξε τον παρασιτικό ρόλο και τη μικροαστική κοινωνία των ελληνικών μεγαλουπόλεων και προκάλεσε σημαντικούς κοινωνικούς μετασχηματισμούς που θα έπρεπε να μας έχουν εκπλήξει και απομακρύνει από το στερεότυπο της «μικρομεσαίας» κοινωνίας. Αξιοποιώντας τα ελλιπή, αποσπασματικά, φτωχά διαθέσιμα στοιχεία συνδυασμένα με κάποια ατελή γνώση των λαϊκών κινητοποιήσεων και προσδοκιών θα επιχειρήσουμε εδώ μια προσέγγιση των κοινωνικών τάξεων συνολικά και κατ'ιδίαν με βάση θεωρητικές επιλογές που διευκρινίζονται στο πρώτο μέρος του άρθρου. Στο δεύτερο μέρος η απόπειρα «ποσοτικής» αναπαράστασης της μεταπολεμικής κοινωνίας για την ανεύρεση της παραγωγικής εργασίας αποτελεί και απόπειρα υπονόμησης των άκαμπτων στερεοτύπων που έχουν κυριαρχήσει. Αποτελεί, ακόμα, υπόβαθρο για την παρουσίαση σημαντικών πρόσφατων κοινωνικών μετασχηματισμών και μερικών υποθέσεων στο τρίτο μέρος του άρθρου. Η συζήτηση είναι εσκεμμένα αδρή και σχηματική, έτσι ώστε να τεθεί ένα υπόβαθρο ορθολογισμού για περισσότερο ποιοτική προσέγγιση σε άλλη περίπτωση.

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ: ΜΙΑ ΕΚΚΛΗΣΗ ΓΙΑ ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟ

Η απέχθεια πολλών Ελλήνων μαρξιστών κοινωνιολόγων για τη διερεύνηση ποσοτικών παραμέτρων περιέχει ασφαλώς κάποιο σύνδρομο ιδεαλισμού ή

και νοθρότητας, που δεν μας αφορά. Αυτό που πρέπει πάντως να τονιστεί, είναι ότι τελικά υπονομεύει τον ορθολογισμό που προκύπτει από την ίδια τη μαρξιστική παράδοση. Είναι ειρωνεία ότι ο Τσουκαλάς (1984α) κατηγορήθηκε πρόσφατα για «αστική» αντίληψη για τις κοινωνικές τάξεις επειδή αναφέρεται σε κάποιες ποσοτικές παραμέτρους.⁵ Φαίνεται ότι στην Ελλάδα η παλιότερη ηγεμονία μιας εμπειρικής, θετικιστικής επιστημολογίας στις κοινωνικές επιστήμες —των μελετών «κοινωνικής διαστρωμάτωσης» που σίγουρα σχηματοποιούσαν και απομάκρυναν από το μαρξιστικό προβληματισμό (Μουζέλης, 1978, κεφ. 3)— τείνει σήμερα να αντικατασταθεί με μια νέα ορθοδοξία θεωρητικής-ποιοτικής (και μόνο) προσέγγισης, που δικαιώνει το κενό έρεινας και παραποιεί την ελληνική πραγματικότητα με ιδεολογήματα και συμβατική σοφία. Έτσι αρχικά θα επιμείνουμε σε ζητήματα ορισμού της κοινωνικής τάξης, εφ' όσον και ο μαρξιστικός ορισμός της από τη θέση στο σύστημα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας είναι εξαιρετικά αόριστος.

1.1. Ζητήματα θεωρητικού ορισμού της κοινωνικής τάξης και η φύση της μισθωτής εργασίας

Οι κοινωνικές τάξεις ορίζονται γενικά σαν ιστορικά υποκείμενα που διαρθρώνονται στη διαδικασία παραγωγής και διαφοροποιούνται από τη διαφορετική τους προσπέλαση στα μέσα παραγωγής. Τονίζουν καταρχήν αυτόν τον ορισμό για ν' αποκλείσουμε άλλους που επισημαίνουν την προσπέλαση στη συλλογική κατανάλωση ή στην ακίνητη περιουσία. Σχεδόν όλοι όσοι αναφέρονται στην κοινωνία των ελληνικών πόλεων υπερτονίζουν τη γενίκευση της ιδιοκτησίας της γης και κατοικίας, τη μετονομάζουν «επένδυση σε ακίνητα», προσπέλαση σε προσόδους, και τη θεωρούν ενδεικτική μικροαστικής κοινωνικής δομής. Εδώ δεν έχουμε μόνο μια σοβαρή παρέκκλιση από τον μαρξιστικό ορισμό των τάξεων. Έχουμε και μια παρερμηνεία της δομής του οικοδομικού - γαιοκτητικού κυκλώματος, που στην πραγματικότητα είναι τόσο κατακερματισμένο και ταξικά διανεμημένο στις ελληνικές πόλεις, που μόνο σε ορισμένες (και προσδιορισμένες) κοινωνικές ομάδες λειτουργεί ως σοβαρή πρόσδοδος και πηγή εισοδήματος (Εμμανουήλ, 1980). Οι ταξικοί αγώνες μπορεί να απαλύονται με την ευρεία κατανομή της ακίνητης περιουσίας, αλλά η κοινωνία δεν ομογενοποιείται, ούτε «μικροαστικοποιείται». Άλλωστε η λαϊκή αυτοστέγηση, συχνά αυθαίρετη, έχει συχνά παίξει καταλυτικό ρόλο στην ταξική συγκρότηση στους περιφερειακούς κοινωνικούς σχηματισμούς (Λεοντίδου, 1985α). Η μελέτη της ενσωμάτωσης των λαϊκών κι εργατικών

5. «Αντίθετα με τη μαρξιστική προβληματική που υποδεικνύει ότι οι κοινωνικές τάξεις ορίζονται ως *κοινωνικές πρακτικές* (...) ο Τσουκαλάς υιοθετεί την (αστική) αντίληψη για τις τάξεις ως σύνολα ανθρώπων και για την ταξική διαίρεση ως 'ανθρώποεπιμερισμό', γράφει ο Μηλιός (1984, 24, σημ. 8, υποργρ. δική του).

στρωμάτων στο κύκλωμα γης και κατοικίας στην Ελλάδα έδειξε ότι κατά τη συντριπτική πλειοψηφία τους ιδιοκατοικούν και δεν έχουν προσόδους από εκμετάλλευση ακινήτων (Λεοντίδου Εμμανουήλ, 1981). Η τάση αποκλεισμού των στρωμάτων αυτών από την ιδιοκατοίκηση από τα χρόνια της δικτατορίας⁶ αποτελεί μια από τις εκφάνσεις της όξυνσης των ταξικών ανισοτήτων στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη.

Νομίζω, ότι τέτοιοι ορισμοί της κοινωνικής τάξης εμφανίζονται μόνο στην Ελλάδα. Οι Ευρωπαίοι μαρξιστές έχουν άλλα διλήμματα: η διαμάχη για τον αντικειμενικό ή τον ιστορικό-πολιτικό ορισμό των κοινωνικών τάξεων (για την αντίτιξη νομιναλισμού/ρεαλισμού) παραμένει στο επίκεντρο του προβληματισμού τους. Ο ίδιος ο Μαρξ χρησιμοποίησε χαλαρά την έννοια της τάξης, και «το περίφημο τμήμα για τις 'τάξεις' (στο) *Κεφάλαιο* σταματά ακριβώς στο σημείο όπου φαινόταν ότι θα δινόταν μια συνοπτική διατύπωση της φύσης της έννοιας» (Giddens, 1973, 24). Δεν είναι δυνατό να παρουσιάσουμε τις μεταγενέστερες απόψεις σ' αυτή τη σύντομη θεωρητική εισαγωγή. Συνοπτικά, μια άποψη υποστηρίζει ότι ο Μαρξ αφήνει περιθώρια για «αντικειμενικό» ορισμό των κοινωνικών τάξεων. Η αντιδιαμετρική άποψη ανταπαντά ότι ο ορισμός μπορεί να είναι μόνο ιστορικοπολιτικός. Το ένα άκρο κρατά ο Πουλαντζάς⁷ και το άλλο ο E.P. Thompson – για ν' αναφέρουμε μόνο δύο από τα σημαντικότερα ονόματα.

Ο Πουλαντζάς (1974) βασικά υποστήριξε τον αντικειμενικό ορισμό, αν και στο νου του φαίνεται ότι διέγραψε με μια μονοκοντυλιά τη σημαντική αντιδικία για τη σχέση ταξικής θέσης και ταξικής συνείδησης, αναφερόμενος στον «δομικό ταξικό προσδιορισμό»: ισχυρίστηκε ότι οι πολιτικές και ιδεολογικές τάσεις και σχέσεις πηγάζουν σχεδόν ντετερμινιστικά από τη θέση στην παραγωγή. Αναπόφευκτα όμως έτσι μειώνεται η ευαισθησία του απέναντι στις κοινωνικοϊστορικές παραλλαγές κοινωνικών κινήματων, και μοιραία οδηγείται σε θεωρίες για «ψευδή συνείδηση».

Στο άλλο άκρο ο E.P. Thompson είναι, αντίθετα, ιδιαίτερα ευαίσθητος στην πολυμορφία, προτείνοντας έναν αποκλειστικά ρεαλιστικό, ιστορικό ορισμό της τάξης «ως ένα κοινωνικό και πολιτιστικό σχηματισμό αναδύομενο από διαδικασίες που μπορούν να μελετηθούν μόνο καθώς ξεδιπλώνονται σε

6. Η τάση παρουσιάζεται κυρίως από τον Εμμανουήλ (1979, 1981) και ερμηνεύεται με βάση κοινωνικοπολιτική ανάλυση. Βλ. και Λεοντίδου Εμμανουήλ (1981, κεφ. 7).

7. Κατά παράδοση η κοινωνιολογία στην Αμερική υιοθετούσε αυτό που ο Aron (1964, 69-70) ονομάζει «νομιναλιστική» και όχι «ρεαλιστική» θέση της κοινωνικής πραγματικότητας, που και ο Πουλαντζάς υιοθετεί, παρόλο που το έργο του εδράζεται στον Μαρξ. Σωστότερο πάντως θα ήταν να πούμε ότι το άκρο του νομιναλισμού κρατά ο Ossowski (1963), που, αφού εισάγει διάφορα σχήματα για τη μελέτη των ταξικών κοινωνιών, θεωρεί ότι οποιοδήποτε μπορεί να εφαρμοστεί ανάλογα με τις εννοιολογικές κατηγορίες που θέλουμε να χρησιμοποιήσουμε, και τα προβλήματα που μελετάμε.

μια μακρόσυρτη ιστορική περίοδο» (Thompson, 1968, 12). Ο ορισμός γίνεται έτσι ιδιαίτερα απαιτητικός, όχι μόνο ερευνητικά, αλλά και ιστορικά. Ο Thompson ουσιαστικά ενδιαφέρεται για τη διαδικασία αποκρυστάλλωσης «τάξεων για τον εαυτό τους», αρκετά σπάνια στην ιστορία του καπιταλισμού.

Τη συγκρότηση των «τάξεων καθ' εαυτές», των κοινωνικών ομάδων με βάση τη θέση τους στο σύστημα κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, βρίσκουμε στη δουλειά του Hobsbawm (1967, 1981), του E.O. Wright (1978), ή, για την Ελλάδα, του Τσουκαλά (1977). Διατηρείται εδώ μια απόσταση και από τον ιστορικισμό του E.P. Thompson, αλλά και από τον οικονομισμό του Πουλαντζά: οι μελετητές δεν υπονοούν αναγκαία τον «ταξικό προσδιορισμό». Οι όποιοι ποσοτικοί δείκτες αποτελούν ευριστικά εργαλεία σε συγκριτικές ιστορικές διερευνήσεις, και το ερώτημα του αν τα υποκείμενα που συγκροτούνται στο οικονομικό επίπεδο έχουν αποκρυσταλλωθεί και στο ιδεολογικό, πολιτιστικό και πολιτικό επίπεδο τίθεται ξεχωριστά. Θεωρείται ως κύριο πρόβλημα για εμπειρική - ιστορική διερεύνηση. Οι διακυμάνσεις και ποιοτικές ανακατατάξεις των κοινωνικών ομάδων διαχρονικά θεωρούνται σημαντικές όχι μόνο για την έρευνα των κοινωνικών κινήματων, της εκλογικής συμπεριφοράς, των γεωγραφικών διαδικασιών, αλλά και για τη στρατηγική των πολιτικών κομμάτων, του συνδικαλιστικού χώρου, και, τελικά, για την ιστορία μας. Ακολουθώντας εδώ μια τέτοιου είδους ορθολογική παράδοση στη σχετική σημαντική διαμάχη, επιλέγουμε την ερευνητική διαδικασία που προτείνει ο Wright (1978, 10, έμφαση πρόσθετη, μετάφρ. από τα αγγλικά):

«(την) απόπειρα να διαμορφώσουμε τρόπους εμπειρικής έρευνας στέρεα ριζωμένους όχι μόνο στις κατηγορίες, αλλά στη λογική, της μαρξιστικής θεωρίας. Μια τέτοια προσέγγιση θα απέριπτε τη θετικιστική αντίληψη ότι η κατασκευή θεωριών είναι απλώς μια διαδικασία εμπειρικής γενίκευσης (...) υπό μορφή νόμων· θα επέμενε όμως επίσης ότι η μαρξιστική θεωρία πρέπει να γεννά υποθέσεις για τον πραγματικό κόσμο, που μπορούν να διερευνηθούν εμπειρικά».

Μετά απ' αυτή την αρχική εκκαθάριση του εδάφους αρχίζουν οι ουσιαστικές θεωρητικές δυσκολίες. Το ζήτημα της φύσης της μισθοτής εργασίας βρίσκεται σήμερα στο επίκεντρο του ευρωπαϊκού προβληματισμού. Στη σχετική διαμάχη κυριαρχεί ακόμα η «διάκριση ανάμεσα στην παραγωγική εργασία που δημιουργεί πλεόνασμα, και τη μη-παραγωγική εργασία, πολλή από την οποία συντηρείται από το πλεόνασμα» (Gough, 1972, 47). Η διάκριση αυτή πρέπει να θεωρείται μόνο ως μια ευριστική ή αναλυτική κατηγορία για την οργάνωση του ιστορικού υλικού. Γύρω της έχουν αποκρυσταλλωθεί δύο απόψεις, που συγχρόνως διεκδικούν συγγένεια με το έργο του ίδιου του Μαρξ. Η μια αρνείται οποιαδήποτε θεωρητική ή πρακτική αξία της διάκρισης αυτής για τις κοινωνικές δομές. Η άλλη άποψη, του Πουλαντζά (1974) και

μεταγενέστερων μελετητών, ταυτίζει καταρχήν την παραγωγική εργασία με το προλεταριάτο, αλλά προχωρεί και στη διάκριση χειρωνακτικής και εποπτικής/διανοητικής εργασίας, και εξαιρεί την τελευταία από την εργατική τάξη. Θα μπορούσαμε εδώ να αντιτάξουμε ότι ο Πουλαντζάς δημιουργεί σύγχυση σε ένα βασικά υλιστικό μοντέλο ταξικής συγκρότησης, εισάγοντας διακρίσεις γοήτρου. Σύμφωνα με τον Μαρξ, οι ανειδίκευτοι εργάτες και οι επόπτες σε μια δοσμένη επιχείρηση παράγουν πλεόνασμα συλλογικά (Gough, 1972, 54). Δεν μπορούν επομένως να διαχωρισθούν εκ των προτέρων και πριν από τη μελέτη της ταξικής τους ιδεολογίας και πολιτιστικής ένταξης.

Με βάση τους παραπάνω αδρούς διαχωρισμούς ο Gough (1972), ο Πουλαντζάς (1974) και ο E.O. Wright (1978, 54) τόλμησαν να κατονομάσουν τις «παραγωγικές» δραστηριότητες όπως θεωρούνται από τον Μαρξ: πρωτογενής τομέας, εξόρυξη, μεταποίηση, οικοδόμηση, μεταφορές και επικοινωνίες.⁸ Διευκολύνεται έτσι η σύγκριση ανάμεσα σε διάφορες χώρες με βάση το διαθέσιμο υλικό, και ειδικότερα ο διαχωρισμός της εργατικής τάξης (παραγωγική εργασία) από τη «νέα μικροαστική» (μισθωτοί στον τριτογενή τομέα· Πουλαντζάς, 1974, μέρος 3). Σημειώνουμε πως δεν είναι απαραίτητο να υιοθετήσει κανείς το σύνολο της θεωρίας του Πουλαντζά (και ιδιαίτερα τον αμφίβολο «δομικό προσδιορισμό») για να βασίσει τη δουλειά του στις παραπάνω κατηγοριοποιήσεις. Ούτε χρειάζεται να συμφωνήσει με το σύνολο της ανάλυσης του Wright για να αντλήσει από τον εμπλουτισμό και ανασκευή των κατηγοριών του Πουλαντζά, που ο πρώτος επιχείρησε, εισάγοντας την έννοια των *αντιφατικών θέσεων* στις ταξικές σχέσεις. Τοποθετεί εκεί υποκείμενα που δεν μπορούν να θεωρηθούν σταθερά ενσωματωμένα σε μια συγκεκριμένη τάξη, παρά συμμαχούν συγκυριακά επιλέγοντας ανάμεσα σε δύο τάξεις που τους είναι συγγενέστερες (Wright, 1978, 74-87).

Θα επιχειρήσουμε στα επόμενα μιαν ανάλυση των κοινωνικών μετασχηματισμών με ποσοτικούς στατιστικούς δείκτες, ανατρέχοντας αρχικά στους ορισμούς της «παραγωγικής εργασίας», όπως διατυπώνονται από τον Μαρξ, και στη συνέχεια σχηματοποιώντας βάσει των περιορισμών που θέτουν τα στατιστικά στοιχεία. Έτσι, παρακολουθώντας την εξέλιξη των μισθωτών στο δευτερογενή τομέα και στις μεταφορές, συμπεραίνουμε την εξέλιξη της εργατικής τάξης «καθ' εαυτή». Και μελετώντας τους μισθωτούς στον τριτογενή τομέα, διακρίνουμε τη δομή της «νέας μικροαστικής» τάξης. Ακόμα, στο βαθμό που επιτρέπουν οι απογραφές μπορούμε να προχωρήσουμε και σε διαχω-

8. Οι μη-παραγωγικοί τομείς είναι: εμπόριο, τράπεζες, διαμεσολάβηση, υπηρεσίες. Ο χαρακτηρισμός τους έχει θεωρητική έννοια και κατά κανόνα δεν συνδέεται με την «παρασιτικότητα», και μάλιστα με την ηθικολογική έννοια που χρησιμοποιείται στην Ελλάδα σήμερα. Πρόκειται για τομείς που δεν παράγουν πλεόνασμα αλλά συντηρούνται από το πλεόνασμα άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων (Gough, 1972).

ρισμούς χειρωνακτικής/εποπτικής εργασίας μέσα στους παραγωγικούς κλάδους, παρά τις επιφυλάξεις που διατηρούμε.

Στην περίπτωση της Ελλάδας όμως οι δυσκολίες δεν σταματούν εδώ. Όπως σε όλες τις χώρες που ανήκουν (ή ανήκαν κάποτε) στην καπιταλιστική περιφέρεια, η εργατική τάξη συγχέεται και με τα «περιθωρικά» στρώματα. Οι μεταπολεμικοί κοινωνικοί μετασχηματισμοί συγκαλύπτονται από μια αδράνεια της οικονομίας των ελληνικών πόλεων να ξεπεράσει το «δυσισμό» της (Λεοντίδου Εμμανουήλ, 1977). Η αυτοαπασχόληση και η αναπαραγωγή των μικροεπιχειρήσεων του «ανεπίσημου» τομέα μιας πολωμένης οικονομίας αποτελεί ένα μάλλον σταθερό διαχρονικό πλαίσιο. Πάνω σ' αυτό βαραινεί η φιλολογία για την «πολυδραστηριότητα» και την «παραοικονομία».

1.2. Ιδιομορφίες και αδιαφάνειες της ταξικής συγκρότησης: περιθωριακότητα και κοινωνική «πολυσθένεια»

Η εκμετάλλευση της εργατικής τάξης συνεχίζει να θεωρείται από τους μαρξιστές κοινωνιολόγους ως η κύρια πηγή αντιφάσεων στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Όμως με τους ραγδαίους μετασχηματισμούς μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, η φύση της μισθωτής εργασίας έχει διαφοροποιηθεί ριζικά από τα χρόνια του Μαρξ. Ακόμα, ο περιφερειακός καπιταλισμός γέννησε νέους τρόπους κοινωνικής ενσωμάτωσης. Έτσι, δύο ακόμα σημαντικές θεωρητικές διαμάχες εκτρέπουν από το βασικό σχήμα, που επιλέξαμε προηγουμένως:

α) Η διαμάχη για την «περιθωριακότητα» για χώρες της ημιπεριφέρειας, όπως η Ελλάδα, παρουσιάζεται σε μια πλούσια βιβλιογραφία τριτοκοσμικών μελετών. Ανάμεσά τους, ο Ν. Μουζέλης (1978) τοποθετεί την Ελλάδα σ' αυτό το πλαίσιο, και ο Α. Εμμανουήλ (1969) τονίζει τις εκμεταλλευτικές σχέσεις των κοινωνικών τάξεων κέντρου/περιφέρειας.

β) Το ζήτημα των «πολυσθενών» μορφών ενσωμάτωσης, ειδικότερα στον ύστερο καπιταλισμό, ανέκυψε κυρίως μετά την πρόσφατη σημαντική παρέμβαση του Κ. Τσουκαλά (1984β, 1985).

Είναι αδύνατο να μη σημειώσουμε εδώ την πρωτοκαθεδρία Ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων (Πουλιαντζάς, Μουζέλης, Εμμανουήλ, Τσουκαλάς) στον θεωρητικό προβληματισμό για την ταξική συγκρότηση, και το παράδοξο της μικρής τους επιρροής στις κοινωνιολογικές μελέτες (και μελετητές) του ελλαδικού χώρου. Είναι ενδεικτικό ότι τα τέσσερα ονόματα απουσιάζουν παντελώς από πρόσφατο αφιέρωμα στην «κοινωνιολογία» (Παπαλέξης, επιμ., 1985), κι ακόμα πρόσφατες μεταφράσεις έργων τους δεν επισημαινούνται καν στον βιβλιογραφικό οδηγό. Προφανώς δεν πρόκειται πια για υστέρηση της ελληνικής από την ευρωπαϊκή κοινωνιολογική σκέψη, αλλά για απόρριψη

μιας αξιολογής μαρξιστικής παράδοσης από τον ίδιο τον εθνικό της κορμό. Η κοινωνία μας, αδρανής και συντηρητική ιδεολογικά, απ' τη μια δημιουργεί εντάσεις κι αντιφάσεις —και επομένως πρωτοτυπία— στους ερευνητές της, κι απ' την άλλη τους αποβάλλει σαν ξένο σώμα και αρνείται να τους αφομοιώσει πολιτιστικά.

Η πρώτη από τις παραπάνω θεωρητικές διαμάχες, γύρω από το ζήτημα της «περιθωριακότητας», ξεκινά από τη διαπιστωμένη πόλωση της αστικής οικονομίας του Τρίτου Κόσμου σε έναν «κεντρικό» ή «επίσημο» τομέα μεγάλων σύγχρονων επιχειρήσεων, και σε έναν «περιφερειακό» ή «ανεπίσημο» τομέα όπου αναπαράγονται τα μικρομάγαζα, οι βιοτεχνίες, οι αυτοαπασχολούμενοι. Σχηματοποιώντας διακρίνουμε δυο κύριες αντιμαχόμενες απόψεις.⁹ Σύμφωνα με την πρώτη, η πόλωση της οικονομίας και της αγοράς εργασίας συνεπάγεται ταυτόσημη κοινωνική πόλωση: οι εργάτες του «περιφερειακού» τομέα μαζί με τα περιθωριακά στρώματα υφίστανται όλες τις δυσκολίες της προσωρινής εργασίας, συγκαλυμμένης ανεργίας και χαμηλών μισθών· ενώ οι εργαζόμενοι στον «κεντρικό» τομέα απολαμβάνουν τα προνόμια της σχετικής ασφάλειας, των υψηλότερων μισθών και της προστασίας, που τους καθιστούν ένα είδος «εργατικής αριστοκρατίας». Μ' αυτή την ανάλυση ο Φιντέλ Κάστρο επιτίθεται στους εργάτες στον ηλεκτρισμό (Hogowitz, 1967, 167), ο Fanon (1967) τονίζει την επαναστατικότητα των «μαζών» αντί των «τάξεων»,¹⁰ και στον αντίποδα ο Hobsbawm (1967, 59) πιστεύει πως οι «μάζες» έρχονται, με την αστικοποίηση, να «καταστρέψουν πολλήν από την ενότητα και το ρυθμό του μικρότερου και παλιότερου προλεταριάτου».

Η αντίστροφη άποψη εκφράστηκε από την ερευνητική σχολή CEBRAP (αναφ. στο Roberts, 1978, 170): «η επέκταση του κεντρικού τομέα οξύνει την ταξική σύγκρουση τοποθετώντας όλους τους εργάτες της πόλης σε μια ολοένα πιο ομοιόμορφη θέση». Θεωρώντας, όπως ο Α. Εμμανουήλ (1969), ότι μόνο η εργατική τάξη του κέντρου μπορεί να αποτελεί «εργατική αριστοκρατία», παραδεχόμαστε ότι το προλεταριάτο στις περιφέρειες ουσιαστικά κινείται μέσα σε μιαν ενιαία αγορά εργασίας και υφίσταται εκμετάλλευση μαζί με τις «μάζες», κυρίως μέσω των χαμηλών μισθών, αλλά και με την ανασφάλεια

9. Για τη διάκριση αυτή και μια εκτενέστερη παρουσίαση των δύο απόψεων, βλ. Λεοντίδου Εμμανουήλ (1981, 64-5).

10. Η ταξική ανάλυση του Fanon όμως περιορίζει την έννοια της «εργατικής τάξης» και διογκώνει αυτή των «μαζών» (Wallerstein, 1979, 253-7). Αναφέρεται δηλαδή σε μια «εργατική τάξη των πόλεων, τους ειδικευμένους εργάτες και δημόσιους υπαλλήλους (...), ένα μικρό ποσοστό του πληθυσμού που μετά βίας αντιπροσωπεύει περισσότερο από το ένα τοις εκατό» (Fanon, 1967, 86, μετάφρ. από τα αγγλικά). Γι' αυτόν το λούμπεν προλεταριάτο δεν περιλαμβάνει μόνο τους μικροεγκληματίες και τους ανέργους, όπως στον Μαρξ, αλλά και τους άκληρους αγρότες και τους ανειδίκευτους μετανάστες εργάτες (ό.π., 86, 88, 103-4). Επομένως ο Fanon δεν κατατάσσεται οριστικά με την πρώτη άποψη στη διαμάχη για την «περιθωριακότητα».

και τη λανθάνουσα ανεργία. Οι αξιοσημείωτες ροές εργατικού δυναμικού ανάμεσα στον «κεντρικό» και «περιφερειακό» τομέα της οικονομίας (απολύσεις, ανεργία) μπορούν εύκολα να στηρίξουν μιαν άποψη για την ισοπέδωση των όποιων διαφοροποιήσεων εμφανίζονται συγκυριακά ανάμεσα σε τμήματα της παραγωγικής εργασίας.

Έχω άλλου προτείνει την υπόθεση ότι η διαμάχη δεν λύνεται θεωρητικά αλλά ιστορικά (Λεοντίδου Εμμανουήλ, 1981, 278): η κοινωνική πόλωση εμφανίζεται σε χώρες με ισχυρό στοιχείο μειονοτήτων στο εργατικό τους δυναμικό. Για την περίπτωση της Ελλάδας η έκταση των ροών ανάμεσα στους τομείς της οικονομίας έχει διερευνηθεί ελάχιστα. Το 1969 οι μισθολογικές διαφοροποιήσεις ήταν πολύ ηπιότερες απ' ό,τι στη Λατινική Αμερική.¹¹ Τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες η εργατική αριστοκρατία εντοπιζόταν κυρίως στον τριτογενή τομέα.¹² Μια γενικότερη τάση για εξίσωση των μισθών, που διαφάνηκε κατά τη δεκαετία του 1950, αποδόθηκε τότε στις ροές εργατικού δυναμικού ανάμεσα σε τομείς της οικονομίας (Κουτσουμάρης, 1963, 284), αλλά αργότερα διαπιστώθηκε ότι η όποια κινητικότητα των βιομηχανικών εργατών εντοπιζόταν κυρίως μέσα στον τομέα της μεταποίησης (Κασιμάτη, 1980).

Τέτοιες ενδείξεις συνηγορούν στην (προσωρινή) επιλογή της δεύτερης άποψης για την παρακάτω διερεύνηση. Θα θεωρήσουμε δηλαδή εδώ μιαν ενοποιημένη αγορά εργασίας όπου αλληλοδιεδιδύουν ο «κεντρικός» και ο «περιφερειακός» τομέας. Αυτό θα δικαιολογούσε μια γενικευμένη ανασφάλεια στους παραγωγικά εργαζόμενους, που μπορεί να εξηγήσει και πολλές από τις ιδιομορφίες του Έλληνα εργάτη, όπως η προσκόλληση στην ιδιοκτησία είτε κάποιων υποτυπωδών μέσων παραγωγής, είτε ακινήτων. Εκεί θα απέδιδε την «πεισματική προτίμηση για ανεξαρτησία» και την περιφρημη «αντίστασή του στην εκπειθάρχηση», που ως διά μαγείας εξαεμίζεται μόλις πατήσει το πόδι του στη Δυτική Γερμανία. Πάντως η θεωρητική αυτή επιλογή δεν είναι επαρκώς εδραιωμένη εμπειρικά. Πρόκειται στην ουσία για μιαν υπόθεση, που θα πρέπει να διερευνηθεί σε άλλη περίπτωση.

Η άποψη που υποστηρίζει θεωρητικά τις σοβαρές διατομεακές ροές στην αγορά εργασίας εναρμονίζεται και με τη θεωρία των «πολυσθενών» μορ-

11. Η διάρθρωση των εργατικών αμοιβών κατά μέγεθος επιχείρησης στην Ελλάδα, όπως δίνεται από τον Λιανό (1975, 162) παρουσιάζει αμελητέες διαφοροποιήσεις, και αρκετή προσέγγιση των μισθών στη μέση παραγωγικότητα κάθε κλίμακας μεγέθους. Αντίθετα, στη Λατινική Αμερική η φτώχεια συγκεντρώνεται στον «περιφερειακό» τομέα, ενώ ο «κεντρικός» αμείβει πολύ παραπάνω την ειδικευμένη εργασία, που χρησιμοποιεί (Roberts, 1978, 120-3).

12. Το 1959 οι μισθοί στον τριτογενή τομέα ήταν σχεδόν διπλάσιοι από τα ημερομίσθια στον δευτερογενή (Κουτσουμάρης, 1963, 280-4). Οι εξελίξεις τα επόμενα χρόνια προς κάποια εξίσωση παρουσιάζονται από τον Φακιολά (1978, 281-3).

φών ενσωμάτωσης στις περιφέρειες. Ο Κ. Τσουκαλός (1984β, 1985) όμως, που εισάγει τον όρο και τον σχετικό προβληματισμό, δεν το τοποθετεί ακριβώς έτσι. Ξεκινά μάλλον από τον ύστερο καπιταλισμό του κέντρου, όπου οι «πολυσθενείς» μορφές ενσωμάτωσης αυξάνονται εις βάρος των «μονοσθενών». Οι φορείς επιλέγουν ανάμεσα σε εναλλακτικές στρατηγικές απασχόλησης ή πώλησης της εργατικής τους δύναμης. Μισθωτή εργασία μειωμένου ωραρίου, αυτοαπασχόληση, πρόσοδοι και κρατικές παροχές, αλλά και μισθωτή εργασία, συνθέτουν συχνά το οικογενειακό εισόδημα. Με την εμφάνιση και γενίκευση τέτοιων μορφών στο σύστημα κοινωνικών σχέσεων παραγωγής δημιουργείται μια αδιαφάνεια μορφών απασχόλησης, που η έκτασή της δεν έχει καταγραφεί. Είναι λοιπόν αναγκαία η «δραματική αναδιατύπωση» των κατηγοριών απογραφής της απασχόλησης και των επαγγελμάτων,¹³ μ' έναν τρόπο, όμως, θα συμπλήρωνα, συγκρίσιμο με το παρελθόν, έτσι ώστε να μη δυσχεραίνεται η ιστορική έρευνα. Σε πολλά σημεία, δυστυχώς, οι κατηγορίες της ΕΣΥΕ έχουν φτωχύνει αντί να εμπλουτίζονται από το μεσοπόλεμο μέχρι σήμερα.¹⁴

Η διαχρονική εξέλιξη και χωροταξική κατανομή των «πολυσθενών» φορέων δεν μπορεί να βρεθεί με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε. Αμφιβάλλω πάντως αν στις ελληνικές πόλεις (σε αντίστιξη με την ύπαιθρο) έχει πάρει τέτοιες διαστάσεις ώστε να δημιουργήσει διαταξική σύγχυση. Αν πράγματι οι φορείς-άτομα ή οικογένειες τείνουν να επανδρώνουν ταυτόχρονα πολλές ταξικές θέσεις, αυτές δεν είναι απαραίτητα και ανταγωνιστικές, κι ακόμα ούτε καν αντιφατικές με την έννοια του Wright, 1978. Ποιος θα μπορούσε να ισχυρισθεί, για παράδειγμα, ότι ο βιομηχανικός εργάτης θα έχει δεύτερη απασχόληση σαν εργοδότης ή μανάτζερ; Αν είναι ταυτόχρονα και αυτοαπασχολούμενος ή εποχικός αγρότης, τότε δεν κατέχει ανταγωνιστικές θέσεις στις ταξικές σχέσεις. Πρόκειται για σύμπλοκη *αντιφατικών* θέσεων στον ίδιο φορέα ή οικογενειακή μονάδα που δημιουργεί συνθήκες ταξικής συμφιλίωσης ανάμεσα στους εργάτες και τα γειτονικά τους κυριαρχούμενα κοινωνικά στρώματα. Δημιουργούνται έτσι προϋποθέσεις για τη συγκρότηση κοινωνικών συνασπισμών (Λεοντίδου, 1985α).

13. Η έκκληση αυτή του Τσουκαλά (1984β) απηχεί την αντίστοιχη των μελετητών της αστικής δομής του Τρίτου Κόσμου, όπως ο Frank (1966) ή ο Santos (1975). Πραγματικά, οι απογραφικές κατηγορίες επανομήθηκαν με βάση το παρελθόν του δυτικού καπιταλισμού, και είναι ανεπαρκείς και για τη μελέτη των περιφερειακών κοινωνικών σχηματισμών, και για τον ύστερο καπιταλισμό του κέντρου.

14. Για παράδειγμα, το 1958 είχαμε περισσότερες διαφοροποιήσεις του εργατικού δυναμικού στη βιομηχανία και την οικοτεχνία· μέχρι το 1951 μας ήταν γνωστή η απασχόληση στο πλανόδιο εμπόριο· το μεσοπόλεμο γίνονταν αρκετές ειδικές έρευνες. Αντίστροφα, από το 1978 απογράφεται ξεχωριστά η ακατανόητη κατηγορία του «εμπορίου απορριμμάτων και αποκομμάτων» σε β' κωδικό!

Με τέτοιες επιφυλάξεις θα σχηματοποιήσουμε παρακάτω. Στο θεωρητικό επίπεδο η ανάλυση του Τσουκαλά (1985) μας προσανατολίζει σε μια πολυσύνθετη πραγματικότητα και μας αποτρέπει από παραδοσιακές κατηγοριοποιήσεις των φορέων-ατόμων με βάση εξατομικευμένες θέσεις — εντοπίσιμες, σταθερές, αποκλειστικές, συχνά κοινωνικά καθηλωμένες και κληρονομικές. Μένει να διερευνηθεί ιστορικά και γεωγραφικά αν, και πού, η κινητικότητα (οριζόντια και κάθετη, διαγενεϊκή και ενδογενεϊκή) αυξάνει, αν οι μονοσθενείς μορφές ενσωμάτωσης μειώνονται. Είναι πιθανό στο παρελθόν να χαρακτηρίζαν πολύ λιγότερο απ' ό,τι φανταζόμαστε τις καπιταλιστικές περιφέρειες: η διασύνδεση της έννοιας της «πολυσθένειας» με τις διαμάχες για την «περιθωριακότητα» είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα για τη μελέτη της εξέλιξης κοινωνιών όπως η ελληνική.

Εισάγοντας όμως τέτοιες νέες διαστάσεις στον προβληματισμό γύρω από τις κοινωνικές τάξεις, δεν πρέπει να υποτιμήσουμε τους συνολικότερους, μακροχρόνιους κοινωνικοοικονομικούς μετασχηματισμούς που συνεπάγονται μετατόπιση, αλλαγή, αυξομείωση, ή αποκρυστάλλωση των *συμπαγών* κοινωνικών ομάδων. Τέτοιες υπάρχουν ακόμα στην Ελλάδα, όσο και αν η κινητικότητα και η πολυαπασχόληση έχουν διαδοθεί στον αγροτικό ιδιαίτερα χώρο. Στην παρακάτω διερεύνηση, που αφορά μόνο στις πόλεις, προτεινόμε την αξιοποίηση των *διαθέσιμων* αναλυτικών εργαλείων —ενός στατιστικού υλικού που έχει συστηματικά υποτιμήσει τις αδιαφάνειες των μορφών απασχόλησης— για τη διερεύνηση της εξέλιξης της δηλωμένης, βασικής ή *κύριας* απασχόλησης. Η μελέτη της συνολικής κίνησης μιας κοινωνικής δομής σε μακρόχρονη ιστορική προοπτική μπορεί να προχωρήσει σε ικανοποιητικό βαθμό ακόμα και με τα πενιχρά μέσα που διαθέτουμε. Οι απασχολήσεις όπου οι ίδιοι οι φορείς-άτομα τοποθετούν τον εαυτό τους (απαντώντας στα ερωτηματολόγια) αποτελούν *δείκτες* και η διακύμανσή τους μας πληροφορεί για σημαντικές διαχρονικές αλλαγές. Στο μέλλον, ο σχεδιασμός μιας πιο ποιοτικής έρευνας ίσως μας επιτρέψει πιο ευαίσθητες κατηγοριοποιήσεις. Προς το παρόν διακινδυνεύουμε να εκτεθούμε ανοιχτά στις παγίδες της στατιστικής επεξεργασίας.

2. ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ «ΑΠΟΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ»

Θα ήταν ειρωνικό να αναζητούσαμε την ελληνική εργατική τάξη στην κουλτούρα της ΓΣΕΕ που, μετά την ακύρωση των μοναδικών γνήσιων εκλογών το 1946, κατάντησε ένα εξάρτημα του κατασταλτικού κράτους (Γεκίνης, 1962). Δεν θα βρίσκαμε την προλεταριοποίηση ούτε καν στην εκλογική συμπεριφο-

ρά των λαϊκών συνοικιών (Νικολακόπουλος, 1985), ή στην κοινωνική σύνθεση των κινητοποιήσεων (Φακιολάς, 1978). Σε πρώτο επίπεδο ανάλυσης μια «οικονομιστική» προσέγγιση για την ανεύρεση της παραγωγικής εργασίας είναι αναπόφευκτη σε μια χώρα όπου η μαζικότητα και η οργάνωση των κοινωνικών κινημάτων αποτελεί ιδιόμορφο και μάλλον εξαιρετικό και σποραδικό φαινόμενο.

Πρωταρχική μεθοδολογική επιλογή αποτελεί ο αποφασιστικός αποκλεισμός του αγροτικού πληθυσμού. Οι συνολικές αναλύσεις αστικού και αγροτικού τομέα ταυτόχρονα με συνοπτικά στοιχεία θα παρουσιάζουν πάντα την Ελλάδα σαν μια χώρα αυτοαπασχολουμένων με αδρανή κοινωνική δομή (π.χ. Τσουκαλάς, 1984α). Ο ιδιόμορφος αγροτικός μας τομέας, όπου κυριαρχούν οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις, συγκαλύπτει κάθε κοινωνικό μετασχηματισμό. Δεύτερη επιλογή αποτελεί ο περιορισμός της διερεύνησής μας στις δύο ελληνικές μεγαλουπόλεις, την Αθήνα (πάντα εννοούμε το ευρύ πολεοδομικό συγκρότημα Αθήνας, Πειραιά και των γύρω 55 δήμων) και τη Θεσσαλονίκη. Στις πόλεις αυτές κατοικούσαν το 1981 3.027.331 και 706.180 άτομα αντίστοιχα, ενώ στην τρίτη σε μέγεθος πόλη μας, την Πάτρα, μόνο 154.596. Πρόκειται εδώ για τον «μητροπολιτικό διπολισμό» που χαρακτηρίζει πολύ περισσότερο την υπόλοιπη μεσογειακή Ευρώπη, και αξίζει ειδικότερη κοινωνικοϊστορική ανάλυση. Στην κορυφή της ιεραρχίας οι μεσογειακές πρωτεύουσες, και ιδιαίτερα η Αθήνα και η Μαδρίτη, στιγματίζονται σαν «παρασιτικά» κέντρα ελέγχου και κατανάλωσης σε αντίστιξη με άλλες «παραγωγικές» περιφέρειες. Στο τρίτο μέρος παρακάτω θα δείξουμε πόσο άδικο είναι αυτό, τουλάχιστον για την περίπτωση της Ελλάδας.

2.1. Μια ανάλυση του ενεργού πληθυσμού της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, 1951-81

Το μοντέλο ανάπτυξης των ελληνικών πόλεων κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία κληρονομούσε πολλά δομικά χαρακτηριστικά από το μεσοπόλεμο. Η ταχεία πληθυσμιακή συσσώρευση ήταν, ίσως, το πιο σημαντικό. Μετά από κάποια επιβράδυνση τη δεκαετία του 1940, οι ρυθμοί αστικοποίησης επιταχύνθηκαν, πρώτα στην Αθήνα (1951-61), έπειτα στη Θεσσαλονίκη (1961-71: βλ. Πίνακα 1). Κατά τη δεκαετία του 1960 η διαδικασία της αγροτικής εξόδου είχε πάρει πραγματικά ανησυχητικές διαστάσεις. Οι Έλληνες ερευνητές ποτέ δεν ξεπέρασαν εκείνη την έκπληξη: παρ' όλη την προφανή επιβράδυνση της αστικοποίησης την τελευταία δεκαετία, επιμεινουν στα στερεότυπα ιδεολογήματα της «υπερδιόγκωσης» της πρωτεύουσας και της «παρασιτικότητας» της οικονομίας της.¹⁵

15. Για παρουσίαση και αντίκρουση αυτών των θέσεων, βλ. Λεοντίδου Εμμανουήλ 1981, κεφ. 5, και 1982.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Απασχόληση κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας στην πρωτεύουσα και τη Θεσσαλονίκη, 1951-1981

Πολυεθνικό Συγκρότημα Πρωτεύουσας	1951 Απόλ. αριθμ.	%	1961 Απόλ. αριθμ.	%	1971 Απόλ. αριθμ.	%	1981 Απόλ. αριθμ.	%
Πρωτογενής τομέας	19.160	3,28	10.133	1,43	7.336	0,84	4.584	0,46
Δευτερογενής τομέας (Μεταποίηση)	212.264	36,36	273.256	38,69	367.164	42,29	382.460	38,02
Τριτογενής τομέας (Μεταφορές κ.λπ.) (Υπηρεσίες)	302.763	51,86	374.673	53,05	456.084	52,53	598.786	59,54
Μη κατατάξιμοι	52.866		62.216		96.524		120.618	
ΣΥΝΟΛΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΩΝ	136.073		156.103		154.260		234.814	
Παραγωγικοί τομείς (χωρίς πρωτογενή)	49.649	8,50	48.272	6,83	37.732	4,34	19.965	1,98
Πληθυσμός/Συντελεστής απασχόλησης	583.836	100,00	706.334	100,0	868.316	100,00	1.005.795	100,0
Μέσος ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης πληθυσμού	1.378.586	45,41	1.852.709	47,50	2.540.241	53,41	3.027.331	50,01
		42,35		38,12		34,18		33,22
		1,87*		3,00		3,21		1,77
Πολυεθνικό Συγκρότημα Θεσσαλονίκης								
Πρωτογενής τομέας	12.073	10,09	4.412	3,34	4.960	2,67	2.402	1,05
Δευτερογενής τομέας (Μεταποίηση)	40.389	33,76	58.846	44,19	82.280	44,28	97.327	42,72
Τριτογενής τομέας (Μεταφορές κ.λπ.) (Υπηρεσίες)	34.687	46,14	44.277	46,77	60.540	51,25	73.970	52,81
Μη κατατάξιμοι	55.186		62.283		95.240		120.227	
ΣΥΝΟΛΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΩΝ	11.830		11.506		17.620		19.434	
Παραγωγικοί τομείς (χωρίς πρωτογενή)	25.634		27.177		35.240		47.501	
Πληθυσμός/Συντελεστής απασχόλησης	11.969	10,01	7.612	5,70	3.340	1,80	7.790	3,42
Μέσος ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης πληθυσμού	119.617	100,00	133.183	100,00	185.820	100,00	227.816	100,00
	302.635	43,65	52,83	53,76	55,760	53,76	706.180	51,25
		39,53		34,99		33,34		32,26
		0,76*		2,32		3,89		2,39

Πηγές: Επεξεργασία από τη συγγραφέα στοιχείων απογραφών ΕΣΥΕ (αδημοσίευτα, 10% δείγμα, για το 1981) και προγενέστερων μελετών (Λεοντίδου, 1982· Τσουλουβής κ.ά., 1981). * 1940-1951.

Το δεύτερο από αυτά τα στερεότυπα υπονομεύεται εύκολα με μια θεώρηση των οικονομικών μετασχηματισμών των ελληνικών μεγαλουπόλεων στα πλαίσια του ελληνικού καπιταλισμού και με βάση τη μαρξιστική διάκριση παραγωγικής/μη παραγωγικής εργασίας. Καθεμιά από τις δεκαετίες του 20ού αιώνα παρουσίασε διαφορετικά χαρακτηριστικά σε πολλά επίπεδα: οικονομική ανάπτυξη, δομή βιομηχανικής συσώρευσης, αστικοποίηση, και αστική δομή (Λεοντίδου Εμμανουήλ, 1981, ιδίως, κεφ. 5, 7).

Στο οικονομικό επίπεδο η ελληνική μεσοπολεμική υπανάπτυξη και οι δυσμορφίες που τη συνόδευαν διατηρήθηκαν μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Το 1961 όμως η Ελλάδα, όπως και όλες οι χώρες του ευρωπαϊκού νότου, άνοιγε τα σύνορά της στους εξωτερικούς μετανάστες, κυρίως προς τη Δυτική Γερμανία, αλλά ταυτόχρονα και στο ξένο κεφάλαιο. Δεν είναι παράδοξο ότι η έλλειψη αυτοδυναμίας ακολουθήθηκε από μια διαδικασία καπιταλιστικού μετασχηματισμού και ταχείας οικονομικής ανόδου.¹⁶ Το εισόδημα και η κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών ανήλθαν. Ο τομέας της μεταποίησης επηρεάστηκε από τον ανταγωνισμό και αναδιάρθρώθηκε προς την παραγωγή ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών. Η παραγωγικότητα βελτιώθηκε και αναπτύχθηκαν εξαγωγικοί κλάδοι. Με κάθε έννοια η Ελλάδα διάβηκε το κατώφλι της ανάπτυξης, που το 1971 τοποθετούνταν συμβατικά στα \$ 1.000 κατά κεφαλήν εισόδημα, και πέρασε από την περιφερειακή στην ημιπεριφερειακή θέση στη διεθνή οικονομία (Wallerstein, 1979, 100). Πολλοί μίλησαν τότε για «οικονομικό θαύμα».

Οι πόλεις πρωτοστάτησαν σ' αυτόν τον μετασχηματισμό αναπτύσσοντας μιαν αξιόλογη παραγωγική βάση (Πίνακες 1, 2). Το μόνο στοιχείο της δομής του ενεργού πληθυσμού, που θα μπορούσε να παραπέμψει σε αύξουσα «παρασιτικότητα», είναι η μείωση του συντελεστή απασχόλησης (Πίνακας 1). Σε κάποιο βαθμό αντανακλάται ίσως εδώ μια αύξηση των «εισοδημάτων». Όμως η λεπτομερής διερεύνηση της μείωσης κατά φύλο και ηλικία (Παναζίδης κ.ά., 1984, 36-37), έδειξε ότι σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στη μετατόπιση προς τα πάνω της ηλικίας που οι νέοι μπαίνουν στην αγορά εργασίας, αφού αυξάνεται το ρεύμα προς την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Καθοριστικός είναι ασφαλώς και ο ρόλος της στράτευσης. Πάντως η ίδια μακροχρόνια τάση για μείωση του οικονομικά ενεργού στο σύνολο του πληθυσμού διαφαίνεται και στις χώρες της ΕΟΚ (Χασσιδ, 1980, 28-9).

Η δομή του αστικού ενεργού πληθυσμού παρουσίασε μεταπολεμικά θε-

16. Η περίπτωση της Ελλάδας τεκμηριώνει την ανάλυση του Εμμανουήλ (1969), αφού το μοντέλο καπιταλιστικής συσώρευσης ευνοήθηκε από μια «ανοιχτή» οικονομία —την εισροή ξένου κεφαλαίου και άδηλους πόρους, εμβάσματα, ναυτιλιακό κεφάλαιο— και όχι κανενός είδους «αυτόνομη» ανάπτυξη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Απασχόληση στο Πολεοδομικό Συγκρότημα της πρωτεύουσας
κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, 1951-1981

	1951	1961	1971	1981
Πρωτογενής τομέας	19.160	10.133	7.336	4.584
Εξόρυξη	3.044	2.769	2.476	1.916
Μεταποίηση	177.637	203.391	259.188	276.228
Οικοδόμηση	26.174	60.145	93.244	94.261
Ενέργεια	5.409*	6.951*	12.256	10.055
Μεταφορές, αποθικ., επικοινωνίες	52.866	62.216	96.524	120.618
Μεταφορές	47.620	55.553	83.052	103.973**
Αποθηκείσεις	535	496	568	
Επικοινωνίες	4.711	6.167	12.904	16.645**
Εμπόριο	94.843	126.961	154.496	170.296
Χονδρικό	14.585	25.852	33.956	42.642**
Λιανικό	58.647***	75.291	90.032	98.022**
Εστιατόρια, ξενοδοχεία	21.611	25.818	30.508	29.614**
Τράπεζες, ασφάλειες, υποθέσεις	18.981	29.393	50.804	73.058
Τράπεζες	11.398	10.749	15.012	35.616**
Ασφάλειες	1.027	1.696	3.444	
Υποθέσεις ακινήτων	582	963		
Διακπερώσεις υποθέσεων	5.974	15.985	32.348	37.442**
Υπηρεσίες	136.073	156.103	154.260	234.814
Κυβερνητικές	56.948	53.402	65.672	90.122**
Κοινωνικές	33.366	46.760	60.136	101.510**
Υγιεινής, αναψυχής, πολιτισμού	5.754	8.708	12.724	31.817**
Προσωπικές	40.005	47.233	15.728	11.365**
Μη δηλώσαντες	49.649	48.272	37.732	19.965
ΣΥΝΟΛΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	583.836	706.334	868.316	1.005.795
Πηγές:	Επεξεργασία από τη συγγραφέα στοιχείων απογραφών ΕΣΥΕ 1951-71, 1981 (10% δείγμα, αδημοσίευτο), έτσι ώστε να γίνουν συγκρίσιμα διαχρονικά, καθώς και των ακόλουθων πηγών:			
	* Εκτίμηση (Λεοντίδου Εμμανουήλ, 1982, 396).			
	** Εκτίμηση της συγγραφέως βάσει έρευνας ΕΚΚΕ (Πανταζίδης κ.ά., 1984, 76-7): εφαρμογή των ποσοστιαίων συνθέσεων που βρέθηκαν στην έρευνα στα αποτελέσματα της απογραφής 1981 (δείγμα 10%).			
	*** Περιλαμβάνει πλανόδιο και άνευ προσδιορισμού εμπόριο.			

μελιόδεις αλλαγές. Το 1951-61 η Αθήνα πλησίαζε ακόμα τυπικά τριτοκοσμικά μοντέλα «παρσιτικής τριτογενοποίησης» (Πίνακας 2). Η Θεσσαλονίκη δεν διήλθε ανάλογη φάση: οι ρυθμοί ανάπτυξης της κατά τη δεκαετία του 1950 ήταν μέτριοι, και η βιομηχανική της βάση αναπτυσσόταν γρήγορα. Η εκβιομηχάνιση της οικονομίας της συνεχίστηκε και κατά την επόμενη δεκαετία, καθώς η αστικοποίηση επιταχυνόταν (Πίνακας 1).

Είναι αξιοσημείωτο εδώ ότι οι δύο πόλεις διήλθαν *παράλληλα* κύματα εκβιομηχάνισης, αλλά και ενδοαστικής βιομηχανικής χωροθέτησης (Πίνακας 3). Η τάση για ανάπτυξη παραγωγικών δραστηριοτήτων ενυπήρχε πάντα στην ιστορία τους, αλλά συχνά υπονομεύθηκε από οικονομικές κρίσεις ή υφέσεις. Η ελκτικότητα των πόλεων-λιμανιών, και ιδιαίτερα της Αθήνας, για το βιομηχανικό κεφάλαιο από το μεσοπόλεμο μέχρι τουλάχιστον τη δεκαετία του 1960, έχει διερευνηθεί διεξοδικά. Ήδη από το 1963 έχει τονισθεί ότι η συγκέντρωση εδώ της μεταποιητικής παραγωγής οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην ίδια τη δομή της ελληνικής βιομηχανίας:¹⁷ ο προσανατολισμός της προς την αγορά δημιούργησε εκβιομηχάνιση προσανατολισμένη προς τη ζήτηση, που συγκεντρώθηκε στις μοναδικές αγορές και θέσεις της μεγαλύτερης προσφοράς εργασίας. Το 1971 η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη έφθασαν να απασχολούν αντίστοιχα το 42% και 44% του ενεργού τους πληθυσμού στο δευτερογενή τομέα (Πίνακας 1). Τα ποσοστά είναι μεγάλα όχι μόνο σε σύγκριση με τριτοκοσμικές πόλεις, αλλά και με τις υπόλοιπες ελληνικές αστικές περιοχές, όπου το αντίστοιχο ποσοστό ήταν μόνο 38,2%. Αν μάλιστα θεωρήσουμε το σύνολο των «παραγωγικών» δραστηριοτήτων (όπως ορίστηκαν παραπάνω), η ανάπτυξή τους ήταν θεαματική. Η συμμετοχή των παραγωγικά εργαζομένων στον ενεργό πληθυσμό ανήλθε το 1951-71 στην Αθήνα από 45,4% σε 53,4% και στη Θεσσαλονίκη από 43,7% σε 53,8% (Πίνακας 1). Αν, τέλος, προσθέταμε στοιχεία παραγωγικότητας εργασίας θα τονίζαμε αυτή την εικόνα: οι δύο μεγαλουπόλεις δεν υπήρξαν παρσιτικές στη διαδικασία εξόδου από την υπανάπτυξη.

Αυτή η αξιολογία παραγωγική ανάπτυξη συντελέστηκε σε μια περίοδο δυσμενή από άλλες απόψεις. Καθ' όλη τη δεκαετία του 1960 η εξωτερική μετανάστευση, δημιουργημένη από τον τρόπο καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, απομυζούσε το δυναμικότερο στοιχείο του ελληνικού εργατικού δυναμικού (Νικολινάκος, επιμ., 1974). Το 1969 οι εργάτες στη μεταποίηση βρέθηκαν ισομοιρασμένοι ανάμεσα σε τρεις τόπους: Δυτική Γερμανία, Αθήνα και λοιπή χώρα (Λεοντίδου Εμμανουήλ 1981α, 193-5). Αυτό υποδεικνύει το μέγεθος των απωλειών της ελληνικής αγοράς εργασίας, αλλά και τη σημασία της πρωτεύουσας για τη συγκράτηση μεγάλου τμήματος αυτού του πληθυ-

17. Βλ. ιδίως Κουτσουμάρη (1963, 132-8), αλλά και Ward (1963) και Ellis κ.ά. (1964).

σμού. Ενώ κατά τη δεκαετία του 1950 η εξωτερική μετανάστευση από την Αθήνα ήταν 24% του συνόλου της χώρας, αργότερα μειώθηκε καθώς η οικονομία της πόλης αναπτυσσόταν (ό.π.).

Πραγματικά, κατά την κρίσιμη δεκαετία του 1960 οι ελληνικές μεγαλουπόλεις ανέλαβαν σαφή εξισορροπητικό ρόλο στα πλαίσια της μεταπολεμικής αγροτικής αποδιοργάνωσης και της μαζικής εξωτερικής μετανάστευσης. Αναζωογόνησαν τον κοινωνικό σχηματισμό διατηρώντας πολλούς από τους πιθανούς μετανάστες μέσα στον εθνικό χώρο και αναπτύσσοντας ενεργό πληθυσμό και εσωτερική αγορά. Αν αυτή η προοπτική ήταν κλειστή, η μετανάστευση θα είχε κυριολεκτικά ερημώσει τη χώρα.

Από τις αρχές του 1970 όμως ξεκινά νέα φάση στην ιστορία της ελληνικής αστικοποίησης. Η βιομηχανία χωροθετήθηκε στις μεγαλουπόλεις μόνο όσο η δομή της καθοριζόταν από τη ζήτηση. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, καθώς η παραγωγή προσανατολιζόταν προς νέους κλάδους ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών, το χωροθετικό μοντέλο αναστρεφόταν προς όφελος της επαρχίας, συνεπικουρούμενο και από τη νομοθεσία για περιφερειακή ανάπτυξη.¹⁸ Η διαδικασία αποβιομηχάνισης των πόλεων άρχισε πριν από την οικονομική κρίση της δεκαετίας που διερχόμαστε, και πριν από τη γενικότερη αποβιομηχάνιση. Και είναι αξιοσημείωτος ο ταυτόχρονος επηρεασμός της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, και η ομοιομορφία της χωροταξικής κατανομής της βιομηχανικής ανάπτυξης σ' αυτές (Πίνακας 3). Τα πρώτα χρόνια του 1970 αυξήθηκε θεαματικά η βιομηχανική απασχόληση στις ακατοίκητες περιοχές γύρω από τις δύο μεγαλουπόλεις. Αυτό θεωρήθηκε ως παρενέργεια της σχετικής νομοθεσίας (Λεοντίδου, 1983). Αργότερα, κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1970, οι αστικές περιοχές παρουσίασαν μιαν αξιοσημείωτη στασιμότητα για πρώτη φορά στην ιστορία τους. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 3, η διαδικασία αποβιομηχάνισης έπληξε εντονότερα την Αθήνα από τη Θεσσαλονίκη. Από το 1973 δεν αυξήθηκε σχεδόν καθόλου η απασχόληση εδώ (μέσος ετήσιος ρυθμός 0,14% το 1973-78 έναντι 4,6% της προηγούμενης πενταετίας), και διαπιστώθηκε μια δραματική μείωση ειδικά επάνω στον παραδοσιακό βιομηχανικό άξονα Αθήνας - Πειραιά (ό.π.). Το 1981 οι εργαζόμενοι σε παραγωγικούς κλάδους είχαν μείνει στάσιμοι στην Αθήνα (50%) και στη Θεσσαλονίκη (51,2%) ήδη για μια δεκαετία (Πίνακας 1).

Παράλληλα διογκώθηκε ο τριτογενής τομέας, αλλά με σημαντικούς μετασχηματισμούς στη διάρθρωσή του, όπως θα δούμε στο επόμενο τμήμα.

18. Για το χωροταξικό μοντέλο υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία: βλ. π.χ. Κατοχγιανού κ.ά. (1984 - για να αναφέρουμε μόνο την πιο πρόσφατη μελέτη)· για το ενδοαστικό, βλ. Λεοντίδου (1983).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Απασχόληση σε βιομηχανικά καταστήματα στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας και της Θεσσαλονίκης, 1958-78
Μέση ετήσια απασχόληση στη μεταποιητική βιομηχανία, απόλυτοι αριθμοί και μέσοι ετήσιοι ρυθμοί ανάπτυξης *

	1958	%	1963	%	1969	%	1973	%	1978
Πολυεθνικό Συγκρότημα πρωτεύουσας	171.237	5,20	220.672	0,97	233.779	4,60	279.824	0,14	281.821
Υπόλοιπο Ν. Αττικής	11.571*	5,17	14.890	3,15	17.932	16,31	32.814	6,97	45.958
Ν. Βοιωτίας	3.412*	0,12	3.433	12,30	6.884	20,27	14.405	1,74	15.705
Πολυεθνικό Συγκρότημα Θεσσαλονίκης	37.754	2,30	42.308	2,67	49.557	4,77	54.454	0,57	56.036
Υπόλοιπο Ν. Θεσσαλονίκης	3.982*	1,18	4.223	14,92	9.725	13,41	16.085	10,79	26.850
Υπόλοιπο Ελλάδας	186.244	-0,02	186.037	-0,22	183.645	2,97	206.460	3,49	245.126
Σύνολο χώρας (μ.ό.)	414.200	2,63	471.564	1,03	501.522	4,76	604.042	2,14	671.496

Πηγές: Λεοντίδου, 1983 για Αθήνα, Αττική, Βοιωτία· επεξεργασία απογραφικών στοιχείων ΕΣΥΕ από τη συγγραφέα για τη Θεσσαλονίκη και τη λοιπή χώρα.

* Στα αποκεντρωμένα απογραφικά στοιχεία του 1958 περιλαμβάνεται και η Ενέργεια (ηλεκτρισμός, φωταέριο, ατμός), αλλά το σφάλμα είναι αμελητέο (περίπου 400 απασχολήσεις στην Αττική και 100 στη Βοιωτία). Επίσης τα αποκεντρωμένα στοιχεία δεν δίνουν την αναγωγή στη Μέση Ετήσια Απασχόληση αλλά μόνο την απασχόληση κατά την ημέρα της απογραφής· και πάλι όμως το σφάλμα είναι αμελητέο για τη μελέτη μακροχρόνιων τάσεων.

Μπορούμε πραγματικά να μιλάμε για δραματικές ανακατατάξεις στις μεγαλουπόλεις το 1971-81. Στον Πίνακα 2 φαίνονται καθαρά η στασιμότητα της μεταποίησης, η ραγδαία ανάπτυξη των τραπεζών και των κυβερνητικών και κοινωνικών υπηρεσιών, αλλά και η συρρίκνωση των προσωπικών υπηρεσιών στην πρωτεύουσα. Αυτές οι διαδικασίες είναι ακόμα εντονότερες το 1981-83, αν για το πιο πρόσφατο έτος βασισθούμε στις δειγματοληπτικές έρευνες του ΕΚΚΕ (Πανταζίδης κ.ά., 1984, 76-7) ή της ΕΣΥΕ. Η διαδικασία «τριτογενοποίησης» φαίνεται ταχύτατη. Από πόλεις παραγωγικές η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη μετασχηματίζονται προς τα πρότυπα του ύστερου καπιταλισμού, σε συνδυασμό όμως πάντα με την ελληνική ιδιομορφία του υπερτροφικού κράτους.

Τα πιο πρόσφατα χρόνια η οικονομική κρίση πλήττει σχεδόν αποκλειστικά τις μεγαλουπόλεις. Ένας δείκτης της έκτασής της είναι η αύξηση της ανεργίας. Ενώ στο παρελθόν η καταγραμμένη ανεργία ήταν μεγαλύτερη στον αγροτικό χώρο (Φράγκος, 1980, 162-4), η απογραφή του 1981 βρήκε άνεργο το 5,55% του ενεργού πληθυσμού της Αθήνας, το 6,23% της Θεσσαλονίκης, και μόνο το 3,62% της υπόλοιπης χώρας. Αυτά τα ποσοστά μάλιστα υποτιμούν το πρόβλημα: η δειγματοληπτική έρευνα του ΕΚΚΕ (Πανταζίδης κ.ά., 1984, 40) κατέγραψε με μεγάλο βαθμό αξιοπιστίας την ανεργία στην πρωτεύουσα σε 12,8% του ενεργού πληθυσμού το 1983. Με την αποβιομηχάνιση και την κρίση του τομέα οικοδόμησης στις πόλεις, η ανεργία πλήττει ιδιαίτερα την εργατική τάξη.¹⁹ Ο τριτογενής τομέας αποδείχθηκε λιγότερο εύάλωτος στην κρίση, και συνεχίζει να διευρύνεται.

Αντίθετα από τις δύο μεγαλουπόλεις, η οικονομία της ελληνικής επαρχίας αποδείχθηκε ιδιαίτερα ευέλικτη. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 αναζωογονήθηκε με νέες δραστηριότητες και ευκαιρίες απασχόλησης μέσα από τις διαδικασίες που αναφέραμε. Από τότε οι εισοδηματικές ανισότητες Αθήνας—επαρχίας εξομαλύνονται, όσο και αν οι Έλληνες ερευνητές (π.χ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, 1979) προσπαθούν να μειώσουν τη σημασία αυτής της τάσης. Οι δυσμορφίες που δημιουργεί ο ελληνικός καπιταλισμός γίνονται όλο και πιο δυσδιάκριτες στην περιφερειακή δομή.

Η αναστροφή του μοντέλου της άνισης ανάπτυξης πόλης — περιφέ-

19. Για παράδειγμα, η ύπαρξη λανθάνουσας ανεργίας στην παραδοσιακή εργατική περιοχή Περάματος, Κεραταινίου και Δραπετσώνας δείχτηκε με έμμεσα στοιχεία (Λεοντίδου κ.ά., 1984, κεφ. 4) και επιβεβαιώθηκε από την άμεση δειγματοληπτική έρευνα του ΕΚΚΕ (Πανταζίδης κ.ά., 1985, 84, 87, 90): αυτή δίνει ένα ποσοστό 24% ανέργων στην εργατική αυτή περιοχή το 1983 (ανοιχτή ανεργία), σε αντίστιξη π.χ. με 5% στην περιοχή Αγ. Παρασκευής, Χολαργού, Παπάγου. Οι εκτιμήσεις συμφωνούν με τη μακροσκοπικότερη θεώρηση των επιπτώσεων της αποβιομηχάνισης (Λεοντίδου, 1983). Από μεθοδολογική άποψη η απόκλιση από τις εκτιμήσεις των απογραφών υπογραμμίζει την ανάγκη προσεκτικής αναδιατύπωσης των ερωτηματολογίων για ζητήματα απασχόλησης (βλ. εδώ υποσημ. 13).

ρειας, ιδιαίτερα τα τελευταία δέκα χρόνια, μας φέρνει κοντά σε άλλες χώρες του ευρωπαϊκού Νότου. Στην Ιταλία η αποαστικοποίηση προκλήθηκε νωρίτερα, όχι μόνο από οικονομική συγκυρία, αλλά και από κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις (Garofoli, ed., 1978). Εκεί το αναπτυξιακό μοντέλο της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας, που επέφερε τη διπολική περιφερειακή δομή, δημιούργησε συμπαγή εργατική τάξη στις πόλεις που πλήθαινε και αποτελούσε σαφή απειλή κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Οι εργατικές κινητοποιήσεις τα χρόνια της οικονομικής κρίσης ώθησαν το βιομηχανικό κεφάλαιο —συμπεριλαμβανομένης της Fiat και της Benetton— σε μια διαδικασία αναδιάρθρωσης με στόχο την αποκεντρωμένη ανάπτυξη με μικρές μονάδες. Για την περίπτωση της Ελλάδας υπάρχουν επίσης ενδείξεις ότι η αφετηρία της διαδικασίας αποαστικοποίησης υπάκουσε σε πολιτικές, και όχι μόνο οικονομικές, σκοπιμότητες την εποχή της δικτατορίας (Λεοντίδου Εμμανουήλ, 1981, κεφ. 7). Η συντονισμένη «εκσυγχρονιστική» προσπάθεια βιομηχανικής αποκέντρωσης, καταστολής της λαϊκής αυτοστέγασης (που θεωρήθηκε ότι ενθάρρυνε στο παρελθόν την πληθυσμιακή συσσώρευση) και ικανοποίησης των προσδοκιών των μεσοστρωμάτων στις πόλεις διευκόλυνε την αναδιάρθρωση του βιομηχανικού και κατασκευαστικού κεφαλαίου εκείνα τα χρόνια. Τότε άρχισε να αναστρέφεται το ελληνικό μοντέλο άνισης ανάπτυξης πόλης/υπαίθρου.

Η διαδικασία επιταχύνθηκε τα επόμενα χρόνια της οικονομικής κρίσης. Κι εδώ μπορούμε να βρούμε αναλογίες με το (προγενέστερο) ιταλικό μοντέλο. Κατά τη δεκαετία του 1960 κυριαρχούσε στην επαρχιακή Ελλάδα μια υπανάπτυκτη «ανεπίσημη» οικονομία (Λεοντίδου Εμμανουήλ, 1977). Τα επόμενα χρόνια αυτός ο «περιφερειακός» τομέας μικροεπιχειρήσεων και αυτοαπασχολούμενων αναπαράγονταν, αλλά με νέα διάρθρωση και νέο ρόλο. Από έναν τομέα που απορροφούσε την υποαπασχόληση, την ανεργία και τη φτώχεια, μεταβλήθηκε σταδιακά σε μια μικρής κλίμακας οικονομία ενσωματώνομενη στο καπιταλιστικό κύκλωμα και συμπληρωματική ως προς τον «κεντρικό» τομέα. Παράλληλα διευρύνθηκε, στηριγμένη σε μιαν ευέλικτη αγορά εργασίας. Στην ελληνική επαρχία σήμερα συντηρείται ταυτόχρονα η καπιταλιστική παραγωγή και διανομή, αλλά και οι μικροεπιχειρήσεις, η αγροτική παραγωγή και ο εποχικός τουρισμός, με μερική ή εποχική απασχόληση — τις «πολυσθενείς» μορφές ενσωμάτωσης του Κ. Τσουκαλά (1984β). Τα πρόσφατα χρόνια της οικονομικής κρίσης ο «άνεπισημος» τομέας της οικονομίας αποτελεί «μαξιλάρι» (Λεοντίδου, 1985β).

Προτείνουμε λοιπόν την υπόθεση ότι ο ρόλος της «περιφερειακής» οικονομίας άλλαξε ριζικά στην επαρχιακή Ελλάδα. Από την «περιθωριακότητα» της οικογενειακής παραγωγής της δεκαετίας του 1950 περνάμε σήμερα στην αναπαραγωγή ενός καπιταλιστικού κυκλώματος στηριγμένου στο συνδυα-

σμό των μικρομεσαίων επιχειρήσεων (που ενισχύονται και από το κράτος) με τα εποχικά οικονομικά οφέλη του τουρισμού, της γεωργίας, των μικροϋπηρεσιών. Οι φοροαπαλλαγές των αγροτών δημιουργούν επίσης συνθήκες ανόδου των εισοδημάτων και της κατανάλωσης. Αναπτύσσονται έτσι περιοχές που μέχρι πρόσφατα αντιμετώπιζονταν από τη διοίκηση ως «πανάπτυκτες». Η αγροτική έξοδος συνεχίζεται, αλλά κατευθύνεται πια προς τις επαρχιακές πόλεις, ιδίως σ' αυτές με τάξη μεγέθους πληθυσμού 20.000-155.000 κατοίκων.²⁰

Καθώς αλλάζει η κοινωνική φυσιογνωμία των ελληνικών κωμοπόλεων, οι μεγαλουπόλεις μας εισέρχονται στη φάση της παρακμής τους. Με τις σημερινές ενδείξεις μπορούμε να υποθέσουμε ότι στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη ο «περιφερειακός» τομέας δεν ήταν τόσο ευέλικτος, δεν κατάφερε να διευρυνθεί με «πολυσθενείς» μορφές ενσωμάτωσης. Οι μορφές οικονομικής ένταξης ήταν εδώ πιο τυπικές, πολύ πιο ευάλωτες στην οικονομική κρίση. Περνάμε έτσι σε ένα νέο μοντέλο αστικοποίησης και κοινωνικής συγκρότησης, που αξίζει να αντιπαρατεθεί στο προγενέστερό του.

2.2. Κοινωνικές τάξεις – «μονοσθενή υποκείμενα»: μεταπολεμικοί μετασχηματισμοί

Σε άμεση αντιστοιχία με τη δομή της οικονομίας των μεγαλουπόλεων μετασχηματίστηκε μεταπολεμικά η κοινωνική τους διάρθρωση. Προτείνουμε την παρακολούθηση αυτής της αλλαγής με την παράλληλη και συγκριτική επεξεργασία τριών σειρών Πινάκων από τις απογραφές πληθυσμού της ΕΣΥΕ και μιας σειράς από τις απογραφές καταστημάτων. Τα στοιχεία για τη μεταπολεμική Αθήνα είναι πληρέστερα, και οι διαστάσεις πινακοποιήσεις για το 1928-81 (Πίνακας 4) μας παρέχουν καλύτερη προσέγγιση στην εξέλιξη των κοινωνικών ομάδων από ό,τι στη Θεσσαλονίκη. Η συγκριτική αντιμετώπιση των δύο πόλεων από τους Πίνακες επαγγελματιών το 1961-81 (Πίνακας 5) διευκολύνει τη μελέτη της Θεσσαλονίκης σε σύγκριση με την Αθήνα.

Πρέπει να επαναλάβουμε ότι τα στατιστικά δεδομένα χρησιμοποιούνται ως *δείκτες* και μόνο, και ότι οι ταξινομήσεις της ΕΣΥΕ συλλαμβάνουν μόνο τις *κύριες* απασχολήσεις των φορέων-ατόμων, δηλαδή την κύρια και μόνο θέση τους στο σύστημα κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Η ανάλυσή μας λοιπόν αφορά «μονοσθενή» υποκείμενα (Τσουκαλάς, 1985) από ανάγκη προσαρμογής στις υπάρχουσες ταξινομητικές μήτρες. Εμπεριέχεται πάντως η υπόθεση που αναφέραμε, ότι στις μεγαλουπόλεις συνεχίζει να κυριαρχεί η μονοσθένεια, τουλάχιστον στην περίπτωση της παραγωγικής εργασίας, σε

20. Μια πρώτη προσέγγιση με βάση στοιχεία της απογραφής του 1981 γίνεται στο Drewett κ.ά. (1985).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Η ανάπτυξη των κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών στην πρωτεύουσα (1928-1981) και στη Θεσσαλονίκη (1981)
(Σύνθεση % του οικονομικά ενεργού πληθυσμού κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και θέση στο επάγγελμα)

	1981**					ΠΣΘ
	1928*	1951	1961	1971	ΠΣΠ	
Κλάδος, θέση και συναφέστερη κοινωνική τάξη:						
Εργοδότες (αστοί και παραδοσιακή μικροαστική τάξη)	7,32	4,67	5,93	6,60	4,45	5,32
Αυτοασχολούμενοι (παραδοσιακή μικροαστική τάξη κ.λπ.)	15,84	13,43	15,48	16,45	20,00	22,76
Παραγωγικοί κλάδοι (ημιαντόνομη απασχόληση κ.λπ.)	6,58	4,64	5,76	7,29	8,79	9,86
Τριτογενής τομέας (ελεύθερα επαγγέλματα κ.λπ.)	9,26	8,76	9,72	9,16	11,21	12,91
Μισθωτή και ημερομίσθια εργασία από την οποία: παραγωγικοί κλάδοι εκτός πρωτογενούς (εργατική τάξη)	58,61	68,13	68,95	70,00	71,48	67,30
Τριτογενής τομέας εκτός μεταφορών (νέα μικροαστική τάξη)	33,86	37,49	38,76	41,78	37,38	36,83
Μη κατατάξιμοι (περίλ. πρωτογενής τομέας, συμβοληθούντα μέλη, μη δηλώσαντες)	24,75	30,64	30,19	28,22	34,10	30,47
ΣΥΝΟΛΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Πηγές: Λεοντίδου Εμμανουήλ, 1981, 186. * Λεοντίδου, 1985γ. ** επεξεργασία αδημοσίευτων στοιχείων απογραφής ΕΣΥΕ 1981 (δείγμα 10%) για τα πολυεδομικά συγκροτήματα πρωτεύουσας (ΠΣΠ) και Θεσσαλονίκης (ΠΣΘ).						

αντίθεση με την επαρχία, όπου η εποχικότητα και η πολυσθένεια διαδίδονται με πολύ ταχύτερο ρυθμό. Με αυτές τις επιφυλάξεις, και με βάση τους ορισμούς που δόθηκαν στο πρώτο μέρος, η επεξεργασία των Πινάκων μας οδηγεί στα ακόλουθα συμπεράσματα:

α) Περιθωριοποίηση: Ο διαρκής κατακερματισμός των οικονομικών δραστηριοτήτων στην Ελλάδα έχει συχνά παραλληλισθεί με το τριτοκοσμικό μοντέλο του πολλαπλασιασμού των «μαζών» σε «παρασιτικές» δουλειές (π.χ. Μουζέλης, 1978, κεφ. 7). Η «παρασιτικότητα» αποτελεί παρερμηνεία: καθώς ανακόπτονταν οι τάσεις «τριτογενοποίησης» κατά τη δεκαετία του 1960, ο «ανεπίσημος» τομέας της οικονομίας έτεινε να κυριαρχείται από παραγωγική εργασία. Ένδειξη αποτελεί η γοργή εξέλιξη των «αυτοαπασχολούμενων» σε παραγωγικούς κλάδους (μικροβιοτέχνες της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, ελεύθεροι εργάτες), και η παράλληλη ποσοστιαία στασιμότητά τους σε μη-παραγωγικούς κλάδους το 1961-71 (Πίνακας 4). Ο πολλαπλασιασμός των «μαζών» από την άλλη, ή, για να χρησιμοποιήσουμε έναν λιγότερο προσβλητικό όρο, η αναπαραγωγή της «περιθωριακότητας», έχει μάλλον ανακοπεί. Παρόλο που λείπουν οι σχετικές ποιοτικές μελέτες, υπάρχουν δύο ενδείξεις ότι οι τάσεις «περιθωριοποίησης», έντονες κατά το μεσοπόλεμο στην Αθήνα (αφορούσαν τουλάχιστο το 24% του ενεργού πληθυσμού, βλ. Λεοντίδου, 1985β) επιβραδύνθηκαν την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία, αλλά αναστράφηκαν μετά το 1961.

Ανάμεσα στις κατηγορίες των Πινάκων 4 και 5, εκείνη των «μη-κατατάξιμων» είναι η πιο έντονα φθίνουσα και στις δύο πόλεις, ένδειξη του ολοένα ευκρινέστερου προσδιορισμού των μορφών ένταξης του πληθυσμού στην οικονομία τους. Δεύτερη, και σαφέστερη, ένδειξη αποτελεί η μεταβολή στη δομή του κλάδου των «υπηρεσιών» στην πρωτεύουσα (Πίνακας 2). Από τη δεκαετία του 1960 συρρικνώνονταν οι τυπικές «παρασιτικές - περιθωριακές» δραστηριότητες: πλανόδιο εμπόριο, προσωπικές υπηρεσίες. Οι τελευταίες μάλιστα μειώθηκαν από 30% των εργαζομένων σε υπηρεσίες το 1951-61 σε μόλις 10% το 1971. Οι 31.000 περιθωριακοί εργαζόμενοι, που εξαφανίστηκαν (Πίνακας 2), απορροφήθηκαν προφανώς στο δευτερογενή τομέα, που αναπτύχθηκε τότε πολύ. Η τάση συρρίκνωσης του κλάδου των «προσωπικών υπηρεσιών» διατηρήθηκε καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο (Λεοντίδου Εμμανουήλ, 1981, 190-1).

β) Μισθωτοποίηση: Αυτή ήταν πράγματι αργόσυρτη το 1951-61, αλλά επιταχύνθηκε αργότερα, έτσι που το 1981 το 72% του ενεργού πληθυσμού της Αθήνας και το 67% της Θεσσαλονίκης είναι μισθωτοί. Τα ποσοστά είναι ασφαλώς χαμηλότερα του 80-90% άλλων ευρωπαϊκών πόλεων, αλλά η Αθήνα είναι συγκρίσιμη με τον αστικό πληθυσμό της Ιταλίας (74%) και της Ισπα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Δομή της απασχόλησης (%) κατά κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες στην προτείνουσα και τη Θεσσαλονίκη, 1961-81

	Π.Σ. Προτεινόμενες			Π.Σ. Θεσσαλονίκης		
	1961	1971	1981	1961	1971	1981
Επιστήμονες, ελεύθεροι επαγγελματίες, διευθύνοντες και ανώτερα διοικητικά στελέχη	9,50	11,72	18,33	7,81	10,31	16,18
Υπάλληλοι γραφείου	11,41	15,79	16,83	7,87	11,78	12,20
Έμποροι και πολιτές	12,54	11,51	11,99	14,59	12,69	13,18
Παροχή υπηρεσιών	14,82	9,15	10,23	12,20	10,27	9,07
Τεχνίτες, εργάτες, χειριστές μεταφορικών μέσων	43,38	45,30	38,07	49,01	49,71	43,16
Μη κατατάξιμοι και αγρότες	8,35	6,52	4,55	8,51	5,24	6,21
ΣΥΝΟΛΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Πηγές: Επεξεργασία προηγμένων στοιχείων απογραφών ΕΣΥΕ (αδημοσίευτα, δείγμα 10% για το 1981) από τη συγγραφέα.

νίας (75%).²¹ Άλλωστε οι ανοδικές τάσεις της διαδικασίας μισθωτοποίησης είναι σαφείς στον Πίνακα 4, και εμφανέστερες αν εξετάσουμε τους απόλυτους αριθμούς αντί για τα ποσοστά.

γ) *Αυτοαπασχολούμενοι*: Αυτή η κατηγορία, που συνήθως στηρίζει τις θεωρίες για τον ελληνικό μικροαστισμό, αποτελείται από δύο κοινωνικές ομάδες που, ευτυχώς, απογράφονται χωριστά από την ΕΣΥΕ: «εργοδότες» και «εργαζόμενους δι' ίδιον λογαριασμόν». Οι εργοδότες σταμάτησαν να αναπαράγονται κατά την τελευταία δεκαετία (Πίνακας 4). Συρρικνώνεται επομένως, όχι τόσο η αστική τάξη ανάμεσά τους, αλλά η κατηγορία εκείνων των «παραδοσιακών μικροαστών», που, στήνοντας μιαν επιχείρηση με δυο-τρεις μισθωτούς, πραγματοποιούσαν το όνειρο για «δική τους» δουλειά: στην Αθήνα, από 7% του ενεργού πληθυσμού το μεσοπόλεμο σε 4% σήμερα, στη Θεσσαλονίκη σε 5% (Πίνακας 4). Αυτή η αμελητέα κοινωνική κατηγορία δεν μπορεί ασφαλώς να τεκμηριώσει κάποιον ελληνικό «μικροαστισμό», τουλάχιστο στις πόλεις και σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές αστικές περιοχές.

Αντίθετα, οι «εργαζόμενοι δι' ίδιον λογαριασμόν» (οι καθαυτοί «αυτοαπασχολούμενοι») αναπαράγονται μεταπολεμικά, και έχουν φτάσει το 20% του ενεργού πληθυσμού στην Αθήνα και το 23% στη Θεσσαλονίκη (Πίνακας 4). Σ' αυτό το σημείο βρισκόμαστε ακριβώς στον πυρήνα των δομικών χαρακτηριστικών της νεοελληνικής κοινωνίας που φαινομενικά μένουν σταθερά αλλά, μη έχοντας διερευνηθεί ποιοτικά, ωθούν σε στερεότυπες διατυπώσεις. Φοβάμαι ότι υπάρχει κάποια παρεξήγηση για τη φύση των αυτοαπασχολούμενων στις μεγαλουπόλεις και για τη σημασία της παρουσίας τους, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στο μεσογειακό χώρο γενικότερα. Γιατί και στις άλλες πόλεις του ευρωπαϊκού Νότου η πιο οικεία φιγούρα είναι εκείνη του μικροεπιχειρηματία και του ελεύθερου εργάτη. Όπως και στην Ελλάδα, είναι επίσης εκεί διαδεδομένη η οικογενειακή επιχείρηση, κι έχει κεντρική σημασία η μικροϊδιοκτησία και η οικογένεια σαν αντιστάθμισμα στο ελλιπές σύστημα κοινωνικών ασφαλίσεων.

Η κατηγορία των αυτοαπασχολούμενων ενμέρει μόνο συντίθεται από μικροεπιχειρηματίες οικογενειακού τύπου, μικροπωλητές, περιθωριακά στρώματα και ελεύθερους επαγγελματίες. Πολύ συχνά πρόκειται για εξαρτημένη εργασία που ονομάζεται «αυτοαπασχόληση», είτε από τη νομική μορφή

21. Χρησιμοποιώντας τα ίδια στοιχεία του ΟΟΣΑ, που παραθέτει ο Τσουκαλός (1984α), παρατηρούμε ότι στον μη γεωργικό πληθυσμό δεν υπάρχει κανένα «εντυπωσιακό προβάδισμα» της Ελλάδας σε αυτοαπασχολούμενους από την Ιταλία, ούτε η απασχόληση στη μεταποίηση σαν ποσοστό της συνολικής είναι πολύ μικρότερη στην Ελλάδα από ό,τι στην Ιταλία, Ισπανία, Τουρκία, Πορτογαλία το 1981 — παρά την αποβιομηχάνιση. Η αναλογία των μισθωτών στον τομέα της μεταποίησης είναι συγκρίσιμη με την ιταλική, αν και χαμηλότερη από άλλων χωρών της ΕΟΚ (Χασσίδ, 1980, 32). Οι μεσογειακές χώρες μοιάζουν μεταξύ τους.

της σύμβασης με τον εργοδότη, είτε από τον τρόπο που εισπράττονται οι μισθοί, απαλλάσσοντας τον εργοδότη από υποχρεώσεις και φορολογία. Συχνά τέτοιοι εργαζόμενοι υφίστανται τις χειρότερες μορφές εκμετάλλευσης στην κατά τα άλλα πολύ «πολιτισμένη» κοινωνία μας. Αν προσθέσουμε μάλιστα το φάσμα της ανεργίας, την αδυναμία για συνδικαλιστικές διεκδικήσεις και την έλλειψη προστασίας, θα παραδεχτούμε ότι πρόκειται όχι για επιλογή, αλλά για οικονομικό εξαναγκασμό. Άλλοτε, βέβαια, οι «αυτοαπασχολούμενοι» επιλέγουν αυτή τη μορφή κοινωνικής ενσωμάτωσης για να νιώθουν ανεξάρτητοι, ελέγχοντας πραγματικά τη διαδικασία παραγωγής και την πώληση της εργατικής τους δύναμης. Ο διαχωρισμός είναι δύσκολος με βάση το υλικό που διαθέτουμε, και η αντίφαση εγγενής. Η κατηγορία πάντως αυτή περιλαμβάνει αφ' ενός τους μικροαστούς και αφ' ετέρου την *ημιαντόνομη απασχόληση*, για να χρησιμοποιήσουμε κατ' αναλογία τον όρο του Wright,²² σε μια αντιφατική θέση στις ταξικές σχέσεις, ανάμεσα στο προλεταριάτο και τους μικροαστούς. Πρόκειται για δύο, και όχι μία, κοινωνικές ομάδες. Αν μάλιστα αναφερθούμε, στην ίδια ανάλυση, και στους περιφερειακούς κοινωνικούς σχηματισμούς, περιλαμβάνονται στους αυτοαπασχολούμενους και άλλες ομάδες, το «ασταθές προλεταριάτο» (Λεοντίδου, 1985α) και οι περιθωριακοί εργάτες στις μικροϋπηρεσίες. Η διαχωριστική γραμμή από την ημιαντόνομη απασχόληση των μεσογειακών ευρωπαϊκών πόλεων είναι ασαφής. Στις ελληνικές πόλεις ήδη από το μεσοπόλεμο η εφεδρική στρατιά των ελευθέρων, περιθωριακών εργατών ήταν διογκωμένη (Λεοντίδου, 1985β). Και στις μέρες μας πρέπει ίσως να αναρωτηθούμε, πόσο άραγε «αυτόνομη» να είναι η υπεργολαβική οικιακή εργασία, η εργάτρια «με το κομμάτι», και πόσο μπορεί να θεωρηθεί «μικροαστή»; Κι ακόμα, όσο κι αν τα πυρά των διανοουμένων συγκεντρώνονται στο κύκλωμα της οικοδόμησης, τι μπορούμε ανάλογο να ισχυρισθούμε για τον αυτοαπασχολούμενο σοβατζή; Προτείνω να τους κατατάξουμε στο περιθωριακό, απροστάτευτο τμήμα της εργατικής τάξης. Το τμήμα αυτό, ενταγμένο στο καπιταλιστικό κύκλωμα, αποκτά σημαντικά εισοδήματα σε περιόδους οικονομικής ανόδου αλλά είναι το πρώτο που χάνει τη δουλειά του σε συνθήκες οικονομικής κρίσης. Χαρακτηριστικό του αποτελεί αυτή η ανασφάλεια, και οι συνθήκες δουλειάς που το κάνουν συγγενέστερο με την εργατική τάξη παρά με τους μικροαστούς. Δυστυχώς το υπάρχον υλικό μας αναγκάζει να συγχέουμε τους ημιανεξάρτητους απασχολούμενους με τους μικροεπιχειρηματίες. Παρ' όλα αυτά, το ποια τάξη θα προσεγγίσουν κινητοποιούμενοι οι Έλληνες «αυτοαπασχολούμενοι» παραμένει ανοιχτό στην

22. Ο όρος χρησιμοποιείται κατ' αναλογία, και όχι όπως στον Wright (1978, 80-3), ο οποίος μιλά για ημιαντόνομη *μισθωτή* εργασία με αυξημένο έλεγχο της παραγωγικής ή άλλης διαδικασίας, όπως π.χ. καθηγητές Πανεπιστημίων.

ιστορική προοπτική. Κατά το μεσοπόλεμο και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες αποτελούσαν ένδειξη αναπαραγωγής περιθωριακών στρωμάτων και κάποιου λούμπεν. Για τη φύση τους σήμερα μόνο υποθέσεις μπορούμε να παρουσιάζουμε. Ασφαλώς πάντως είναι λάθος να προδικάζουμε τη μικροαστική τους ένταξη.

2.3. Η φύση της μισθωτής εργασίας

Οι μεταπολεμικοί μετασχηματισμοί φαίνονται ιδιαίτερα έντονοι στην περίπτωση της μισθωτής εργασίας, αν εμβαθύνουμε πέρα από τη «μισθωτοποίηση». Η τελευταία είναι ακατάλληλος δείκτης για την ταξική συγκρότηση αφού μετρά δύο τάξεις — την εργατική και τη «νέα μικροαστική» (Πουλαντζά, 1974, μέρος 3). Έτσι οι κοινωνιολόγοι που αναφέρονται γενικά στη «μισθωτή εργασία» αντιπαρέρχονται το ζήτημα των διαφοροποιήσεων και μετασχηματισμών μέσα σε μια κατηγορία, που ανέρχεται στο 70% περίπου του αστικού ενεργού πληθυσμού.

Στον Πίνακα 4 διαχωρίζεται με τα κριτήρια του Πουλαντζά (1974) η παραγωγική από τη μη-παραγωγική εργασία. Φαίνεται έτσι μια αξιολογία άνοδος της πρώτης —που αποτελεί δείκτη προλεταριοποίησης του αστικού πληθυσμού— ως το 1971. Μ' αυτό το δείκτη η εργατική τάξη ανήλθε το 1928-71 από 34% σε 42% του ενεργού πληθυσμού της πρωτεύουσας. Η ανάλυση των κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών (Πίνακας 5) δίνει περισσότερους εργάτες, συμπεριλαμβάνοντας προφανώς και κάποιο τμήμα της ημιαυτόνομης απασχόλησης. Και εδώ είναι ξεκάθαρη η διαδικασία προλεταριοποίησης της δεκαετίας του 1960, και ακόμα πιο εντυπωσιακές οι επιπτώσεις της αποβιομηχάνισης το 1971-81. Η συμμετοχή της εργατικής τάξης στον ενεργό πληθυσμό μειώθηκε σ' αυτό το διάστημα στην Αθήνα από 45% σε 38% και στη Θεσσαλονίκη από 50% σε 43% (Πίνακας 5).

Τηρώντας τώρα το κριτήριο «γοήτρου» του Πουλαντζά (1974), και περιλαμβάνοντας μόνο τη χειρωνακτική παραγωγική εργασία στην εργατική τάξη, διαπιστώνουμε τις καταλυτικές επιπτώσεις της βιομηχανικής αναδιάρθρωσης. Στον Πίνακα 6 οι «ημερομίσθιοι» μπορούν να θεωρηθούν ενδεικτικά ως «χειρώνακτες», ενώ οι «μισθωτοί» περιλαμβάνουν κυρίως διανοητική και εποπτική εργασία (αν και, πάντως, και ορισμένους χειρώνακτες που αμείβονται με μισθό). Η απότομη αλλαγή στην ισορροπία των δύο κατηγοριών εμφανίστηκε το 1963-69. Ενώ μέχρι τότε οι ημερομίσθιοι αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία των εργαζομένων στη μεταποίηση (γύρω στο 85%), μετά το 1969 άρχισαν να μειώνονται αναλογικά (77%), και τέλος το 1973-78 (τα χρόνια της αποβιομηχάνισης) συρρικνώθηκαν στο 70% του έμμισθου προσωπικού της βιομηχανίας (Πίνακας 6). Μεγάλο ρόλο παίζει διαχρονικά η ει-

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

*Η φύση της μισθωτής εργασίας
στη μεταποιητική βιομηχανία της πρωτεύουσας
(1958-78)*

Χρονολογία απογραφής βιομηχανικών καταστημάτων	Σύνολο εξαρτημένης εργασίας	Σύνθεση %	
		Μισθωτοί	Ημερομίσθιοι
1958	146.401	14,32	85,68
1963	177.015	15,45	84,55
1969	181.996	22,06	77,94
1973	223.554	22,73	77,27
1978	218.843	30,74	69,26

Πηγή: Επεξεργασία πρωτογενών στοιχείων απογραφών καταστημάτων ΕΣΥΕ από τη συγγραφέα.

σαγωγή της νέας τεχνολογίας και η υποκατάσταση της εργασίας από κεφάλαιο, που δημιουργεί τάσεις «τριτογενοποίησης» και μέσα στον ίδιο τον μεταποιητικό τομέα.

Χρησιμοποιώντας τώρα ταυτόχρονα και τα δύο κριτήρια του Πουλαντζά θα υπολογίζαμε την εργατική τάξη το 1971 σε 38% του πληθυσμού των δύο ελληνικών μεγαλουπόλεων, και το 1981 σε 34%. Μια τέτοια διερεύνηση του βαθμού προλεταριοποίησης γίνεται συγκρίσιμη με του Wright (1978) κι έτσι αποκαλύπτει πόσο μικρή σημασία για το βαθμό «μικροαστικότητας» έχει, ως δείκτης, η «μισθωτοποίηση»: η δομή των ΗΠΑ, που συνήθως προβάλλεται σαν από τις πιο «μισθωτοποιημένες» του κόσμου, είναι πιο μικροαστική από της Ελλάδας. Χρησιμοποιώντας τα παραπάνω δύο κριτήρια ο Wright (1978, σ. 54-8) διαπίστωσε ότι η εργατική τάξη στην Αμερική αποτελούσε μόλις το 20% του ενεργού πληθυσμού το 1969, ενώ η νέα μικροαστική το 70%. Το ποσοστό του ελληνικού προλεταριάτου εμφανιζόταν το 1971 μεγαλύτερο του αμερικανικού, και στις πόλεις διπλάσιο. Αυτό βέβαια αντιστοιχεί και με την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα των δύο χωρών, και ασφαλώς με τη θέση τους στο διεθνές σύστημα καταμερισμού της εργασίας.

Η μη-παραγωγική μισθωτή εργασία —η «νέα μικροαστική» τάξη του Πουλαντζά, ή οι περίφημοι «χαρτογιακάδες» των Αμερικανών κοινωνιολόγων— αναπτύχθηκε επίσης ταχύτατα στις ελληνικές πόλεις ήδη από τη δεκαετία του 1960. Ορισμένες «σύγχρονες» δραστηριότητες, όπως ο τομέας των τραπεζών και διαμεσολάβησης, αύξησαν την απασχόληση με έναν εντυπωσιακό μέσο ετήσιο ρυθμό 5,62% το 1961-71. Οι μισθωτοί στον τριτογενή τομέα αποτελούν σήμερα το 34% του ενεργού πληθυσμού της Αθήνας και το 30% της Θεσσαλονίκης (Πίνακας 4). Και εδώ η καμπή της δεκαετίας του 1970 είναι εντυπωσιακή. Το 1971-81 η «νέα μικροαστική» τάξη ως σύνολο,

που μέχρι τότε έμενε στάσιμη ή φθίνουσα με την εξαίρεση ορισμένων πιο σύγχρονων δραστηριοτήτων, παρουσίασε απότομη άνοδο. Στη συνέχεια διατηρήθηκαν πολύ υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης. Συγχρόνως η απασχόληση μετασηματίσθηκε από κατώτερο υπαλληλικό προσωπικό σε διευθυντικό και επιστημονικό (Πίνακας 5), κατά τα πρότυπα του ύστερου καπιταλισμού. Οι ταχύτερα αναπτυσσόμενοι τομείς την τελευταία δεκαετία ήταν οι κρατικές και κοινωνικές υπηρεσίες. Όπως βρέθηκε στην έρευνα του ΕΚΚΕ (Παναζίδης κ.ά., 1984, σ. 43) το ποσοστό των πτυχιούχων διπλασιάσθηκε το 1971-83, και αυξήθηκαν ανάλογα τα επαγγέλματα που απορροφούν επιστημονικό προσωπικό. Αυξήθηκε η νέα, και όχι η παραδοσιακή, μικροαστική τάξη.

Ας ξεφύγουμε όμως τώρα προς στιγμήν από τους ορισμούς και τις ταξινομήσεις. Αν η έννοια της «προλεταριοποίησης» εμπεριέχει την εργατική κινητοποίηση, η ελληνική εμπειρία δεν επιδέχεται στεγανά. Από τις αρχές του αιώνα μας οι εργατικές απεργίες ήταν αλληλένδετες με εκείνες της μη παραγωγικής εργασίας, όπως των εργαζομένων στα καφενεία και τα ξενοδοχεία (Κορδάτος, 1931· Μοσκόφ, 1972, σ. 183-4). Η μαζική εισβολή της παραγωγικής εργασίας στο κίνημα ακολούθησε την έλευση των προσφύγων (Λεοντίδου, 1985β). Πάντα όμως ο συνδικαλισμός των εργατών μαζί με τους «νέους μικροαστούς» στη ΓΣΕΕ ήταν ένα διαρκές κοινωνιολογικό χαρακτηριστικό τα μεταπολεμικά χρόνια, και πιο πρόσφατα η διάκριση της παραγωγικής εργασίας σε χειρωνακτική και διανοητική - εποπτική καταλύεται πια από το θεσμό των εργοστασιακών σωματείων. Δυστυχώς όμως η μόνη γενίκευση που επιτρέπει το υπάρχον υλικό είναι η συγγένεια ανάμεσα στις δύο τάξεις που περιέχονται στη μισθωτή εργασία. Όταν ο ρυθμός της απεργιακής κινητοποίησης κορυφώνεται στις ελληνικές πόλεις το 1964-65, οι «νέοι μικροαστοί» εμφανίσθηκαν ιδιαίτερα ριζοσπαστικοποιημένοι (Φακιολάς, 1978, πίνακες σ. 113-4). Η σχετική μείωση της συμμετοχής των βιομηχανικών εργατών στις απεργίες εκείνα τα χρόνια αντισταθμίσθηκε από την αύξηση και το πείσμα της συμμετοχής των οικοδόμων. Έντονες κινητοποιήσεις της καθαυτό εργατικής τάξης εμφανίσθηκαν πάλι στο γύρισμα από τη δικτατορία στη μεταπολίτευση. Οι πρώτες απεργίες στην Αθήνα προκλήθηκαν τότε από τους εργαζόμενους στις μεταφορές και τον τύπο (Θεοδώρου, 1975, 70-87), και οι οικοδόμοι βρέθηκαν μαζί με τους φοιτητές στο Πολυτεχνείο το Νοέμβριο του 1973.

Πέρα από τα ποσοτικά στοιχεία, κάτι τέτοιες αποσπασματικές μνήμες μας λένε ότι στην Ελλάδα υπήρξε προλεταριοποίηση, ότι οι μεγαλοπόλεις δεν ήταν παρασιτικές, αλλ' αντίθετα αποτέλεσαν το επίκεντρο των κινητοποιήσεων ενάντια στην παρασιτικότητα της εξουσίας. Ας θυμηθούμε τον αναβρασμό που ζούσαν οι πόλεις μας στα μέσα της δεκαετίας του 1960. Οι απεργίες, οι πορείες ειρήνης, οι διαδηλώσεις στη Θεσσαλονίκη και την Αθή-

να μετά τη δολοφονία του Λαμπράκη (1963), οι βίαιες συγκρούσεις στο Λαύριο (1964), η αντίσταση στις ξένες παρεμβάσεις όταν συζητιόταν το νομοσχέδιο για τον εκδημοκρατισμό της ΓΣΕΕ (1964), μαζικές πορείες στην Αθήνα το Μάιο του 1964, και βέβαια η γενική απεργία στις 27.7.1965, όταν παραιτήθηκε ο πρωθυπουργός, οφείλονται στους μισθωτούς και στους ημιανεξάρτητους εργάτες, που συμπορεύθηκαν μ' αυτούς.

Αναμφισβήτητα το ελληνικό «οικονομικό θαύμα» πραγματοποιήθηκε μέσα σ' ένα πλαίσιο «ατελούς μισθωτοποίησης» και οικονομικής πώλωσης, που άλλαζε αργόσυρτα. Όμως η προλεταριοποίηση δεν πρέπει ν' αντιμετωπίζεται σαν ένα μόνο σύντομο διάλειμμα σε μια πορεία «τριτογενοποίησης». Είναι πολιτιστικά και ιδεολογικά καθοριστική. Από οικονομική άποψη, το εκπληκτικό είναι ότι εντάθηκε κατά τη δεκαετία του 1960 — ακριβώς τα χρόνια της εξαγωγής της εργατικής μας τάξης προς τη Δυτική Γερμανία. Η αναδίπλωση από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 συνέπεσε με την αποβιομηχάνιση των πόλεων, που ανακόπτει την ανάπτυξη του προλεταριάτου, χωρίς πάντως να πολλαπλασιάζει τα «παραδοσιακά» μικροαστικά στρώματα.²³ Αναπτύσσεται ταχύτατα η νέα μικροαστική τάξη.

Σήμερα συγκεντρώνονται 460.000 εργάτες στις δύο μεγαλουπόλεις μας (σε σύνολο 1.234.600 οικονομικά ενεργού πληθυσμού), που φθάνουν το μισό εκατομμύριο αν προστεθούν οι εργάτες στους γειτονικούς οικισμούς (Ελευσίνα, Λαύριο, Θέρμη). Όμως παραμένουν ανοιχτά πλήθος ερωτήματα. Είναι άγνωστη η σχέση αυτού του κόσμου με το «καθαρό» προλεταριάτο του Μαρξ, η ικανότητά του να δημιουργήσει εναλλακτικά πολιτιστικά πρότυπα και να συμπαρασύρει τους ημιανεξάρτητους απασχολούμενους, κι ακόμα τους παραδοσιακούς και τους «νέους» μικροαστούς, κόντρα στις κυρίαρχες τάξεις. Η απάντηση μπορεί να δοθεί μόνο μέσα από την ιστορική πορεία. Έχουν όμως επίσης νόημα ποιοτικές διερευνήσεις, όχι μόνο της ένταξής τους μέσα στην παραγωγική διαδικασία, και των μεταβολών της με την οικονομική ανάπτυξη, αλλά και της εκλογικής, συνδικαλιστικής, κι ακόμα οικιστικής τους συμπεριφοράς, των προσδοκιών τους για κοινωνική κινητικότητα, της ταξικής τους περηφάνιας, της αυτονομίας τους, πολιτιστικής και ιδεολογικής. Μισό σχεδόν αιώνα μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο φτάνουμε να μη γνωρίζουμε τον πληθυσμό που πραγματοποίησε το ελληνικό «οικονομικό θαύμα». Και τον αντιμετωπίζουμε καταφεύγοντας στην ευκολότερη και «αρχαιότερη» λύση — στα καθημερινά μας στερεότυπα, που απηχούν την ιδεολογία των κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων.

23. Ενώ πιστεύεται ότι το κύκλωμα μετανάστευσης — παλιννόστησης δημιουργεί προωποπαγείς επιχειρήσεις, σχετική έρευνα (Φράγκος, 1980, 54-5) δεν δίνει τέτοιες ενδείξεις. Εκκρεμεί πάντως ο σχεδιασμός κάποιας έρευνας για τη διαπίστωση του ρόλου της παλιννόστησης στην κοινωνική δομή.

Ελπίζω η παραπάνω αδρή ανάλυση να έδειξε, έστω σχηματικά, σε ποιο βαθμό η μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη και αστικοποίηση ενέτειναν «σύγχρονες» τάσεις καταμερισμού της εργασίας και επιτάχυναν τον κοινωνικό μετασχηματισμό. Στις πόλεις βρήκαμε δύο περάσματα, από το στάδιο της περιθωριοποίησης στην προλεταριοποίηση, κι απ' αυτήν στο στάδιο της «τριτογενοποίησης» του ύστερου καπιταλισμού. Κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1960 η προλεταριοποίηση (στο οικονομικό, πολιτικό, ιδεολογικό επίπεδο) διαδραματιζόταν μπροστά στα μάτια μας — στις πλατείες, τις γειτονιές, στο κέντρο και τις παρυφές της Αθήνας, του Πειραιά, της Θεσσαλονίκης. Εκείνα τα χρόνια, με τον μισό της εργατικό πληθυσμό στη Δυτική Γερμανία, η Ελλάδα ήταν παρ' όλα αυτά η πρώτη χώρα του κόσμου σε απεργίες.²⁴ Όμως το κατασταλτικό κράτος, που φίμωσε τις λαϊκές κινητοποιήσεις, στην ουσία αποδιοργάνωσε και την «κοινωνιολογική φαντασία». Ακόμα και το πιο πρόσφατο πέρασμα στο «νέο μικροαστισμό» έχει διαφύγει από την ελληνική μαρξιστική κοινωνιολογική σκέψη, που εμμένει στην προβολή της «μικρομεσαίας κοινωνίας» σαν ενδημικού διαχρονικού χαρακτηριστικού της μεταπολεμικής ταξικής συγκρότησης.

Το αποτέλεσμα μιας τέτοιας οπτικής φαίνεται ευκρινέστατα στην αντιμετώπιση της Αθήνας από τον Burgel (1976), σαν υπερδιογκωμένης, παρασιτικής πρωτεύουσας. Ειρωνικά, η παρερμηνεία διογκώνεται ιδιαίτερα στα πλαίσια του μεσογειακού χώρου, όπου τοποθετεί την Αθήνα ο Burgel (τελικά, μόνο φραστικά). Όπως φαίνεται στον Πίνακα 7, οι ολιγότερο «βιομηχανοποιημένες» (άλλοι τις θέλουν «παρασιτικές») πρωτεύουσες της μεσογειακής Ευρώπης είναι η Άγκυρα και η Ρώμη, με μικρό ποσοστό του πληθυσμού τους στη βιομηχανία και μεγάλο (στην Άγκυρα τεράστιο) στις διοικητικές υπηρεσίες, και με υπολογίσιμη απόσταση από τις «παραγωγικές» δεύτερες πόλεις —Κωνσταντινούπολη και Μιλάνο— ως προς αυτούς τους δείκτες. Παρατηρούμε μ' ενδιαφέρον ότι πρόκειται για τις δύο ακραίες περιπτώσεις χωρών της μεσογειακής Ευρώπης, της πιο υπανάπτυκτης (Τουρκία) και της πιο ανεπτυγμένης (Ιταλία), έτσι ώστε να αποσυνδέεται το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης από τη δομή της απασχόλησης στις μεγαλουπόλεις. Στο αμέσως επόμενο σκαλοπάτι της κλίμακας των «διοικητικών» πρωτεύουσών, η Μαδρίτη και η Λισαβόνα απέχουν λιγότερο από τις δεύτερες πόλεις των χωρών τους. Η Αθήνα συναντάται στον Πίνακα 7 ως η πιο «παραγωγική» πρωτεύου-

24. Σύμφωνα με τον Καραμελιά (1982, 35) για το έτος 1964. Βλ. και Φακιολά (1978) για μια συστηματική καταγραφή του ρυθμού των απεργιακών κινητοποιήσεων εκείνα τα χρόνια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Δομή της απασχόλησης των μεσογειακών μεγαλουπόλεων (1970/71)

Πρωτεύουσα και συμπεριβάουσα	Ενεργός πληθυσμός σύνολο, '000	Πρωτογενής τομέας	% σύνθεση κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας: Οικοδόμηση		Βιομηχανία	Κύβερν. κοιν. υπηρεσίες	Άλλες υπηρεσίες
Αθήνα	868,3	0,88	11,23	32,98	15,15	39,76	
Θεσσαλονίκη	185,3	2,71	10,78	34,31	11,84	40,36	
Ρώμη	1.011,8	2,14	9,71	18,47	19,67	50,01	
Μιλάνο	1.296,3	0,71	5,89	51,22	3,83	38,35	
Λισαβόνα	693,6	3,39	8,93	25,48	27,17	35,03	
Οπόρτο	363,1	5,92	9,10	40,36	18,58	26,04	
Μαδρίτη	1.240,1	0,85	11,29	29,64	58,22		
Βαρκελώνη	1.286,4	1,54	10,66	48,92	38,88		
Άγκυρα	299,5	3,94	6,94	13,03	45,08	31,01	
Κωνσταντινούπολη	950,0	4,82	7,12	31,23	23,22	33,61	
Βελγιοράδι	350,0	0,72		46,73	21,76	30,79	
Ζάγκρεμπ	266,8	0,99		55,96	17,80	25,25	

Πηγή: Σύνθεση και επεξεργασία στοιχείων ΟΟΣΑ και ΕΣΥΕ από τη συγγραφέα (ιδίως ΟΟΣΑ, 1983).

Σημ.: Ο πίνακας παρουσιάζεται με την επιφύλαξη ότι δεν έχουν ελεγχθεί τα στοιχεία του ΟΟΣΑ παρά μόνο στις περιπτώσεις της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης (όπου και παρατηρήθηκαν σφάλματα).

σα της μεσογειακής Ευρώπης, με μικρή μάλιστα απόσταση από τη Θεσσαλονίκη.

Ο βαθμός της κοινωνικής «πολυσθένειας» (Τσουκαλάς, 1985), από την άλλη, είναι δύσκολο (ακατόρθωτο στις σημερινές συνθήκες) να διαπιστωθεί στις δύο ελληνικές μεγαλουπόλεις. Ο προσδιορισμός των κοινωνικών τάξεων που επιδίδονται σε εναλλακτικές στρατηγικές αύξησης του εισοδήματός τους αποτελεί θεμελιώδες ζήτημα εμπειρικής ανάλυσης. Υπάρχουν πάντως ενδείξεις ότι στην ελληνική επαρχία επικρατούν περισσότερο ευνοϊκές συνθήκες για κάτι τέτοιο. Όπως αναφέραμε στο πρώτο μέρος παραπάνω, έμμεσα στοιχεία στηρίζουν την υπόθεση ότι η αναπαραγωγή της οικονομικής πόλωσης και της αυτοαπασχόλησης εκεί την τελευταία δεκαετία παρουσιάζει αναλογίες με το ιταλικό πρότυπο προσαρμογής στην οικονομική κρίση. Δεν πρόκειται για αδράνεια της κοινωνικής δομής, αλλά για αντιστροφή του διπολικού μοντέλου περιφερειακής ανάπτυξης τα χρόνια της αποαστικοποίησης. Στην επαρχιακή ευέλικτη οικονομία η εποχική γεωργική και τουριστική παραγωγή μπορούν να συνδυάζονται με άλλες περιστασιακές απασχολήσεις. Στην «πολυσθένεια» αυτή πρέπει μάλλον ν' αποδοθεί ο περιορισμός του χώματος πόλης — υπαίθρου στην Ελλάδα τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια.

Ο κοινωνικός μετασχηματισμός στις πόλεις δεν είναι σωστό να θεωρηθεί στα πλαίσια θεωριών «παρασιτικότητας», αντίστασης στην εκπειθάρχηση, ή ακόμα και νωθρότητας, παρόλο που η ασυνέχεια του ελληνικού προλεταριάτου και η ώθηση για κινητικότητα φαίνεται να είναι γεγονός σε γενικές γραμμές. Η νέα γενιά θα προτιμήσει να προστεθεί στους ανέργους των πόλεων παρά να ενσωματωθεί στη βιομηχανία. Ήδη πριν από δέκα χρόνια το κεφάλαιο διαμαρτυρόταν για την έλλειψη εργατικού δυναμικού — αλλά συνέχιζε τις απολύσεις συνδικαλιστών. Οι εργάτες θα εκπαιδεύσουν τα παιδιά τους για να μην τα δουν να ζουν στη δική τους εξάρτηση, μίζερια και ανασφάλεια. Όμως σ' αυτό το κρίσιμο σημείο παραισφρεί η αυθαίρετη εκτίμηση της συμβατικής μας σοφίας, που επιμένει ότι αντανακλάται εδώ η επιδίωξη για αναρρίχηση, για ανεξαρτητοποίηση με τα «μαγαζάκια», με τον συνακόλουθο ιδεολογικό συμβιβασμό και συντηρητισμό.

Στα προηγούμενα δεν βρέθηκαν τέτοιες ενδείξεις, τουλάχιστο σαν συνολική μακροχρόνια τάση. Ο μεγαλύτερος όγκος του αστικού πληθυσμού —όσοι δεν προστίθενται στους ανέργους— φαίνεται να εντάσσεται τώρα στη «νέα μικροαστική» τάξη, που απορροφά τους πτυχιούχους είτε ως «διανοητική» εργασία στα εργοστάσια (έστω και απο-ειδικευόμενη), είτε ως υπαλλήλους στις επιχειρήσεις και στο δημόσιο, είτε ως ειδικευμένη «ημιαντόνομη» απασχόληση. Αυτά τα στρώματα πολλαπλασιάζονται στις ελληνικές πόλεις της δεκαετίας του 1980, και όχι η παραδοσιακή μικροαστική τάξη. Η διόγκωση του τεταρτογενούς και του δημόσιου τομέα ασφαλώς δεν αποτελεί χαρα-

κτηριστικό μιας «υπανάπτυκτης» οικονομικής δομής ή μιας «μικρομεσαίας» κοινωνίας, αλλά του ύστερου καπιταλισμού, που όλο και λιγότερο χρειάζεται τον ανειδίκευτο χειρώνακτα εργάτη.

Στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες οι νέες εξελίξεις μετά την «τρίτη» βιομηχανική επανάσταση και οι έντονες κοινωνικές ανακατατάξεις οδηγούν τους μαρξιστές ερευνητές σ' έναν καινούριο προβληματισμό. Ο Hobsbawm (1981) παρακολουθεί στην Αγγλία τη συρρίκνωση της χειρώνακτικής εργασίας, την πτώση της ροπής για συνδικαλισμό, την απόλεια της πίστης στο μαζικό κόμμα και τη συνακόλουθη κρίση του εργατικού κινήματος. Ο Gorz (1980) τονίζει από τη Γαλλία την εισαγωγή νέας τεχνολογίας που επιφέρει αλλαγές στη διαδικασία παραγωγής. Από την περίοδο ανεργίας και απο-ειδίκευσης βλέπει να περνάμε σταδιακά στη γενίκευση της κατ' αποκοπήν εργασίας στο σπίτι, της μερικής απασχόλησης, ή ίσως και στην κατάργηση της μισθωτής εργασίας. Τέτοιες διαδικασίες εξασθενούν τη συνδικαλιστική αποτελεσματικότητά του εργατικού δυναμικού στα παραδοσιακά κανάλια, αλλά ταυτόχρονα ανοίγουν νέες προοπτικές αυτονομίας, αποστασιοποίησης από τη δουλειά και εναλλακτικών πολιτιστικών προτύπων. Οι Δυτικοευρωπαίοι μαρξιστές από διαφορετικούς δρόμους καταλήγουν να μιλούν για αποχαιρετισμό στην εργατική τάξη.

Στη χώρα μας, με δοσμένη τη θέση της στη διεθνή οικονομία και τις νέες στρατηγικές αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, ο αποχαιρετισμός θα αργήσει. Όμως οι μετασχηματισμοί που επισημάναμε γίνονται προς αυτή την κατεύθυνση. Απ' τη μια, η συρρίκνωση της χειρώνακτικής εργασίας· κι από την άλλη, το πέρασμα από την τριτοκοσμική περιθωριακότητα και τον παραδοσιακό μικροαστισμό στην ανάπτυξη της ημιαυτόνομης απασχόλησης και της νέας μικροαστικής τάξης.

Το υλικό στη διάθεσή μας δεν επιτρέπει παρά μόνο υποθέσεις, και σαν τέτοιες πρέπει να διατυπώνονται όλες οι παραπάνω προτάσεις, μέχρι να σχεδιασθεί η ποιοτική έρευνα που θα τις διερευνήσει. Και με μια συνολικότερη υπόθεση θα κλείσουμε: περνούν μήπως οι πόλεις της Ελλάδας από την τριτοκοσμική δομή του μεσοπολέμου στο νέο μοντέλο «αποπρολεταριοποίησης» του ύστερου καπιταλισμού, μετά από δύο δεκαετίες αξιολογής εκβιομηχάνισης και συμπαγούς προλεταριοποίησης; Αν είναι έτσι, το ζήτημα της μελλοντικής κοινωνικής δομής θα παιχθεί γύρω από την ενσωμάτωση σε νέες μορφές διανοητικής μισθωτής εργασίας, αυτοαπασχόλησης και μερικής απασχόλησης. Η υπόθεση για την επικράτησή τους εναρμονίζεται με την ολοένα και βαθύτερη οικονομική κρίση, και με την ένταξη της χώρας μας στον ευρωπαϊκό καπιταλισμό. Αν μάλιστα η ελληνική κοινωνία πραγματικά αντιστέκεται στην εκπειθάρχηση, θα είναι ιδιαίτερα δεκτική και επιρρεπής σε τέτοιες εξελίξεις.

Με την αμηχανία του αριστερού προβληματισμού τα νέα στρώματα της πόλης αναλίσκονται σήμερα ιδεολογικά παραπαίοντας ανάμεσα στο λαϊκισμό και το νεοφιλελευθερισμό. Αν θέλουμε να τα κατανοήσουμε τότε πρέπει, νομίζω, να πάψουμε να τονίζουμε τις απόψεις για κάποια παλιού τύπου «μικρομεσαία» κοινωνική δομή, να καταγράψουμε τους μεταπολεμικούς κοινωνικούς μετασχηματισμούς γρήγορα, πριν μας διαφύγουν, να προσανατολίσουμε ανάλογα τη μελλοντική έρευνα, και να αναζητήσουμε την πολιτική πρακτική που ανταποκρίνεται στις όποιες προοδευτικές ροπές των νέων «λαϊκών» στρωμάτων των ελληνικών πόλεων.

Βιβλιογραφία (Έργα που αναφέρονται στο άρθρο)

- Aron R., 1964, *La lutte des classes*, Παρίσι.
- Burgel G., 1970/2, *La condition industrielle à Athènes*, τ. Ι, ΙΙ Αθήνα, CNRS.
- , 1976, *Αθήνα. Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Αθήνα, Εξάντας.
- Castells M., 1968, "Is there an urban sociology?", μτφρ. στο C.G. Pickvance, ed., *Urban sociology: critical essays*, Λονδίνο, Methuen, 1976, σ. 33-59.
- Γεκίνης Χ.Α., 1962, *The development of Greek trade unionism, with special reference to the period of reconstruction 1945-1955*, Λονδίνο, University of London D. Phil. thesis, LSE.
- Drewett R., Dokopoulou E., Karageorgos G., 1985, «Population change and urbanization in Greece 1971-1981», Λονδίνο, Report for UN, ECE, Euro-SASS Research Unit.
- Ellis H.S., Psilos D.D., Westebbe R.M., Nicolaou C., 1964, *Industrial capital in Greek Development*, Αθήνα, CPER.
- Εμμανουήλ Α., 1969, *Η άνιση ανταλλαγή: δοκίμιο για τους ανταγωνισμούς στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις*, μτφρ., Αθήνα, Παπαζήσης, 1980.
- Εμμανουήλ Δ., 1979, *Έρευνα κατηγοριών οικιστών εκτός υφισταμένου δικτύου στεγαστικών ενισχύσεων*, Αθήνα, ΔΕΠΟΣ.
- , 1980, «Οι επενδύσεις κατοικίας στην Ελλάδα», *Οικονομία και Κοινωνία*, 13, σ. 28-36.
- , 1981, *The growth of speculative building in Greece: modes of housing production and socioeconomic change, 1950-1974*, Λονδίνο, Ph. D. thesis, University of London, LSE.
- Fanon F., 1967, *The wretched of the earth*, Harmondsworth, Penguin.
- Frank A.G., 1966, «Urban poverty in Latin America», repr. in I.L. Horowitz, ed., *Masses in Latin America*, Oxford University Press, 1970, σ. 215-234.
- Garofoli G., ed., 1978, *Ristutturazione industriale e territorio*, Μιλάνο, Franco Angeli.
- Giddens A., 1973, *The class structure of the advanced societies*, Λονδίνο, Hutchinson University Library.
- Gorz A., 1980, *Farewell to the working class: an essay on post-industrial socialism*, μτφρ., Λονδίνο, Pluto Press.
- Gough I., 1972, «Marx's theory of productive and unproductive labour», *New Left Review*, 76, σ. 47-72.
- Hobsbawm E.J., 1967, «Peasants and rural migrants in politics» στο C. Veliz, ed., *The politics of conformity in Latin America*, Oxford University Press, σ. 43-65.
- Hobsbawm E. et al., 1981, *The forward march of Labour halted?*, Λονδίνο, Verso & NLB.
- Horowitz I.L., 1967, «Electoral politics, urbanization and social development in Latin America», repr. in I.L. Horowitz et al., eds, 1969, *Latin American Radicalism*, Νέα Υόρκη, Vintage Books, Random House.

- Θεοδώρου Θ., 1975, *Στοιχεία για την εργατική τάξη στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα, Εκδοτική Ομάδα Εργασίας.
- Καραμπελιάς Γ., 1982, *Μικρομεσαία Δημοκρατία*, Αθήνα, Εκδόσεις Κομπούνα.
- Καοσιμάτη Κ., 1980, *Τάσεις κινητικότητας εργασίας στην ελληνική βιομηχανία*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Κατοχιανού Δ., Φοδωρή-Μαρκογιαννάκη Ε., Συκαρά Α., 1984, *Κλαδική - χωρική ανάλυση της ελληνικής μεταποίησης*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.
- Κατσανέβας Θ.Κ., 1981, *Το σύγχρονο συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Νέα Σύνορα.
- Κορδάτος Γ., 1931, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, 1972.
- Κουτσομάρης Γ., 1963, *The morphology of Greek industry; a study in industrial development*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.
- Λεοντίδου Εμμανουήλ Α., 1977, «Σχέδιο ανάλυσης της δομής της πόλης και του ρόλου της πολεοδομίας στη σύγχρονη Ελλάδα. Αδιέξοδα και προοπτικές», *Αρχιτεκτονικά θέματα*, 11, σ. 94-101.
- , 1981, *Working class and land allocation: the urban history of Athens, 1880-1980*, Λονδίνο, Ph. D. thesis, University of London, LSE.
- , 1982, «Αθήνα 1834-1981: οικονομική, κοινωνική και οικιστική δομή του σύγχρονου Πολεοδομικού Συγκροτήματος», *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος - Larousse - Britannica*, τ. 3, σ. 388-414.
- Λεοντίδου Α., 1983, «Βιομηχανικός μετασχηματισμός και η αναχωροθέτηση της απασχόλησης στη μεταπολεμική Αθήνα», *Πόλη και Περιφέρεια*, 7, σ. 79-109.
- , 1985α, «Urban land rights and working-class consciousness in peripheral societies», *International Journal of Urban and Regional Research* (Λονδίνο, Edward Arnold), 4, σ. 533-56.
- , 1985β, «Land allocation and social transformation in inter-war Athens: a study in peripheral urbanization», *Urban History Yearbook 1985* (Leicester University Press), σ. 54-73.
- 1985β, «Land allocation and social transformation in inter-war Athens: a study in peripheral urbanization», *Urban History Yearbook 1985* (Leicester University Press), σ. 54-73.
- Λεοντίδου Α., Ηισούλης Γ., Παπαρρόδου Ε., Πορτάλιου Ε., Αγαπίου Κ., Δημητρίου Γ., 1984, *Πέραμα - Κερατσίνι - Δραπετσώνα: Γ.Π.Σ.*, Αθήνα, ΥΧΟΠ.
- Λιανός Θ.Π., 1975, «Η διάρθρωση της ελληνικής βιομηχανίας και η προσφορά εργασίας», *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών*, 23, σ. 160-5.
- Μηλιός Γ., 1984, «Νέοι μύθοι για την ελληνική "υπανάπτυξη"», *Σχολιαστής*, 18, σ. 22-3.
- Μοσκόφ Κ., 1972, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909: Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Θεσσαλονίκη.
- Μουζέλης Ν.Π., 1978, *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, μφρ., Αθήνα, Εξάντας.
- Νεγρεπόντη - Δελιβάνη Μ., 1979, *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας: Προβλήματα - επιλογές*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Νικολακόπουλος Η., 1985, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964: η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Νικολινάκος Μ., επιμ., 1974, *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κάλβος.
- , 1975, *Αντίσταση και αντιπολίτευση 1967-1974*, Αθήνα, Ολκός.
- OECD, 1983, *Urban statistics in OECD Countries*, Παρίσι.
- Ossowski S., 1963, *Η ταξική δομή στην κοινωνική συνείδηση*, μφρ., Αθήνα, Κάλβος 1973.
- Πανταζίδης Ν., Κασσιμάτη Κ., 1984, *Μέγεθος και σύνθεση του πληθυσμού της πρωτεύουσας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Παπαλέξης Η. επιμ., 1985, «Αφιέρωμα: Κοινωνιολογία», *Διαβάζω*, 119, 22.5.85, σ. 11-55.
- Πουλιαντζής Ν.Α., 1974, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, μφρ., Αθήνα, Θεμέλιο, 1982.
- Roberts B., 1978, *Cities of peasants: the political economy of urbanization in the Third World*, Λονδίνο, Edward Arnold.

- Ροδάκης Π., 1975, *Τάξεις και στρώματα στη νεοελληνική κοινωνία*, Αθήνα, Μυκήναι.
- Sandis E.E., 1973, *Refugees and economic migrants in Greater Athens: a social survey*, Αθήνα NCSR.
- Santos M., 1975, *The shared space: the two circuits of the urban economy in underdeveloped countries*, μτφρ., Λονδίνο, Methuen 1979.
- Thernstrom S., 1971, «Reflections on the new urban history», repr. in A.B. Callow Jr, ed., 1973, *American urban history: an interpretive reader with commentaries*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, β' έκδ., σ. 672-84.
- Thompson E.P., 1968, *The making of the English working class*, Harmondsworth, Penguin (Pelican).
- Τσουγιόπουλος Γ., 1981, *Το ελληνικό αστικό κέντρο. Δεύτερο μέρος: η περίπτωση της Λάρισας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Τσουκαλάς Κ., 1977, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- , 1984α, «Η δομή της απασχόλησης και το μικρομεσαίο θαύμα», *Αντί*, 260, 11.5.84, σ. 21-23.
- , 1984β, «Μονοσήμαντες τάξεις και “πολυσθενή” υποκείμενα», *Αντί*, 267, 3.8.84, σ. 34-40.
- , 1985, «Πολυσθενείς φορείς και ταξικές σχέσεις στο σύγχρονο καπιταλισμό», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 56, σ. 3-19.
- Τσουλουβής Λ., Γιαννακού Α., Ζωγράφος Β., Θερμός Κ., Ξεπαπαδάκη Ι., 1981, *Μελέτη οικιστικής ανάπτυξης Θεσσαλονίκης (στα πλαίσια της μελέτης για το ρυθμιστικό πρόβλημα)*, Θεσσαλονίκη, ΤΕΕ.
- Φακιολλάς Ρ.Ε., 1978, *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Φίλιας Β., 1975, «Κοινωνική ένταξη και συνείδηση», ανατ. στο Σ. Παπασηλιόπουλος, επιμ., 1978, *Μελέτες πάνω στη σύγχρονη ελληνική οικονομία*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 134-48.
- Φράγκος Δ., 1980, *Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Χασισιό Ι., 1980, *Ελληνική βιομηχανία και ΕΟΚ. Τόμος Ι: Σύνοψη των αποτελεσμάτων του ερευνητικού προγράμματος*, Αθήνα, ΙΟΒΕ.
- Wallerstein I., 1979, *The capitalist world economy*, Cambridge University Press.
- Ward B., 1963, *Ελληνική περιφερειακή ανάπτυξη*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.
- Wright E.O., 1978, *Class, crisis and the State*, Λονδίνο, New Left Review Editions.